

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi

Navoiy Davlat Pedagogika Instituti

Tabiatshunoslik fakulteti

“Geografiya va iqtisodiyot nazariyasi asoslari” kafedrası

BITIRUV

MALAKAVIY ISHI

Mavzu: *“Firma faoliyatining iqtisodiy tahlili”
mavzusida dars o'tish metodikasi*

Bajardi: Musayeva Laylo Qahramonovna - “Geografiya va IBA” bakalavriat
ta'lim yonalishi bitiruvchi kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Zoyirov Zayniddin Xudoyqulovich – iqtisod fanlari nomzodi,
dotsent

Navoiy – 2012.

MUNDARIJA

Kirish	
I – bob. Uzluksiz ta’lim tizimida dars o’tishning hususiyatlari.....	
1.1. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining anamiyati.....	
1.2. Umumta’lim maktablari, akademik litsiy va kasb-hunar kollejlari uzluksiz ta’lim tizimining tarkibiy qismi.....	
1.3. Iqtisodiy fanlarni o’rganishda qo’llaniladigan metodlar va ularni tanlash mezonlari	
II – bob. „Fima faoliyatini iqtisodiy tahlili” mavzusi va dars o’tishning o’ziga xos texnologiyasi.....	
2.1. Firmalar va ular o’rtasidagi aloqadorlik. Firmalarning asosiy shakllari	
2.3. Firma faoliyatining iqtisodiy tahlili.....	
Xulosa: Taklif va mulohazalar.....	
Adabiyotlar ro’yhati	

Kirish

O'zbekiston yosh rivojlanayotgan, mustaqil mamlakatlar ichida birinchilardan bo'lib, ta'lim tizimini isloh qilishga kirishdi. Respublikamizda kadrlar tayyorlash bo'yicha „Milliy dastur“ va „Ta'lim to'g'risida“ qonun qabul qilindi.

„Ta'lim to'g'risida“ gi qonun, Prezidentimizning „O'zbekiston XXI asrga intilmoqda“ kitobi, Oliy majlsning Respublikamizda kasblar yo'nalishi bo'yicha pedagoglar tayyorlashga alohida e'tibor berilmoqda.

Bozor munosabatlariga o'tilishi munosabati bilan Respublikamizda iqtisodiy fanlarni o'rganishga e'tibor qaratila boshlandi. Maktablar, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlarida „Iqtisodiy bilim asoslari“ , „Soliq saboqlari“ , „Iqtisodiyot asoslari“ , „Tadbirkorlik asoslari“ kabi fanlardan iqtisodiy bilimlar o'rganila boshlandi. Oliy o'quv yurtlarida esa „Iqtisodiyot nazariyasi“ , „Soliq va soliqqa tortish“ , „Kichik va hususiy tadbirkorlik“ kabi fanlardan talabalarga tehsil berilmoqda. Shu bilan birga iqtisodiy fanlardan dars beradigan mutahassislar, iqtisodiy pedagoglar tayyorlashga kirishildi.

Iqtisodiy – pedagoglar tayyorlashda iqtisodiy fanlar va ularni o'qitish metodikasini o'rganish alohida o'rin tutadi. Chunki iqtisodiy fanlar chuqur bilim bilan birga ularni o'qitish mahoratini tashkil etish, ularni o'qitishning zamonaviy usullarini qo'llay olish dars talabiga aylanmoqda.

Iqtisodchi-pedagoglar o'zlari bu fanlarni yaxshi bilibgina qolmay, kelajakda ana shu fanlarni o'quvchi-talabalarga o'rgatish malaka va ko'nikmasiga ham ega bo'lishlari kerak.

Iqtisodiyot fanini o'rganish bir jihatdan oson ko'rinsada, ikkinchi tomondan ancha murakkab bo'lib, kuchli iroda va sabr-toqatli bo'lishni taqazo etadi.

Taniqli iqtisodchi R. L. Xaylbroner takidlaganidek bu fanni o'rganish uchun tuyadek bardoshli, avliyodek sabr-bardoshli bo'lish kerak.

Yana bir e'tiborli jihat shuki iqtisodiy fanlarni o'qitishning boshqa fanlarni o'qitishdan farqlovchi o'ziga xos jihatlari mavjud. Jumladan bu fanlar garchi ijtimoiy fanlar guruhiga taalluqli bo'lsada bazi bir aniq va tabiiy fanlar M: matematika, geografiya, ekalogiya bilan bog'lab o'rganiladi. Va ayni paytda bu fanlardan ham farq qiluvchi jihatlari mavjud.

Malumotlar, faktlar, dalillar o'zgarishining qanday natijalarga olib kelishi, ular asosida to'g'ri xulosa chiqarishni o'rganish va o'quvchi-talabalarga

o'rgatish, ular ongiga singdirish iqtisodiyot fanining asosiy maqsadlaridan hisoblanadi.

„Iqtisodiyot nazariyasi va iqtisodiy bilim asoslari“ fanini o'qitish metodikasi kursini o'rganish talabalar, o'quvchilarga iqtisodiy hodisalar jarayonlarning iqtisodiy mazmunini tahlil qilish, to'g'ri baholash hamda umumlashtiruvchi xulosa chiqarishni qanday tarzda amalga oshirish yo'l-yo'riqlari o'rgatiladi.

Ma'lumki, jamiyatning o'z oldiga qo'ygan maqsadini kelajakda amalga oshirish yoshlar' ya'ni hozirgi umumiy o'rta ta'lim maktablarida, akadimek litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari, oliy o'quv yurti talabalaridir qisqasi mamlakatimiz yoshlaridir. Shuning uchun ham jamiyatning kelajagi qanday bo'lishi ko'p jihatdan entellektual va axloqiy jihatidan qay darajada kamol topishlariga bog'liq.

Jamiyat taraqqiyoti darajasi axborotni xaddan ziyod ko'pligi, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar, umuman olganda hayot

Tajribasi shuni ko'rsatadiki, yoshlarni yutuk, vaziyatni tezda baholay oladigan, ayni shu vaziyat uchun to'g'ri qaror qabul qiladiga malakali mutahasis qilib tayyorlash uchun faqat an'anaviy uslublarga tayanib dars o'tish etarli emas.

Hozirgi paytda tayyor bilimni o'zlashtirish asosiy maqsad bo'lmay, eng asosiysi o'quvchi, talabalarning intellectual qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqil tanlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini hosil qilish obyektiv zaruriyatga aylandi.

Ma'lumki iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar o'z navbatida ishchi kuchi malakasi, mahorati yuqori bo'lishini, ishchi kuchiga bo'lgan talabning o'zgarishiga moslashgan, o'z malakasini oshirishga intiluvchan bo'lishni talab etadi. Buning uchun o'quvchi talabalarning mustaqil izlanish, fikrlash, turli qarorlarni taqqoslash, tahlil qilish, xulosa chiqarishga o'rgatish lozim. Shuning uchun jahon pedagogikasi diqqat e'tibor o'quvchi, talabalarga ana shu hislatlarni hosil qilish va tarbiyalashga qaratildi. Tajriba o'quvchi, talabalarga aynan ana shu hislatlar, ko'nikmalarni hosil qilishda dars

berishning enteraktiv metodlarini qo'llash ijobiy natija berishini ko'rsatmoqda. Yuqoridagi masalalardan kelib chiqib, „Firma faoliyatining iqtisodiy tahlili“ mavzusida zamonaviy dars o'tish metodikasini bitiruv malakaviy ishi sifatida tanladik. Bitiruv malakaviy ishining maqsadi: iqtisodiy bilim asoslari fanini o'qitishning o'ziga xos hususiyatlarini ushbu mavzu misolida ko'rsatish.

Bitiruv malakaviy ishining vazifasi o'qitishni zamonaviy vositalardan foydalangan holda mavzuning mazmun-mohiyatini ochib berish.

Bitiruv malakaviy ishining predmeti fermalarning tashkiliy iqtisodiy faoliyati bo'lib xizmat qiladi.

Bitiruv malakaviy ishi kirish qismidan 2 bob, 6 paragraf, xulosa, adabiyotlar ro'yhati, ilovalardan tashkil topgan. Unda taqdimot uchu materiallar, visual materiallar, tarqatma materiallar, testlar, topshiriqlar o'rin olgan.

1) Interaktiv- ing. Interackt co'zidan olingan bo'lib, inter – o'zaro, act – faoliyat yuritish manosi beradi.

I – bob Uzluksiz ta'lim tizimida dars o'tishning hususiyatlari.

1.1. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining ahamiyati.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishib , iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini tanlashi kadrlar tayyorlash tuzilmasi va mazmuniga qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etdi.

Ayniqsa , kadrlar tayyorlash tizimining demokratik o'zgarishlar va bozor islohotlari talablariga muvofiq emasligi, o'quv jarayoning moddiy texnika va axborot bazasi yetarli emasligi, yuqori malakali pedagog kadrlarning yetishmasligi, sifatli o'quv uslubiy va ilmiy adabiyot hamda dedaktik materiallarning kamligi, ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasida puxta o'zaro hamkorlik va o'zaro foydali integratsiyaning mavjud emasligi va boshqa jiddiy kamchiliklar mavjud edi.

Ta'lim-tarbiya va o'quv jarayonlarning tarkibini, bosqichlarini bir-biri bilan uzviy bog'lash ya'ni uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimini tashkil qilish muammolari hal qilingan emas edi. Amaldagi ta'lim tizimi zamonaviy taraqqiy topgan demokratik davlatlar talablariga javob bera olmadi.

Mutaxassislar tayorlash, ta'lim- tarbiya tizimi jamiyatda bo'layotgan islohot, yangilanish jarayonlari talablari bilan bog'lanmagan. Maktabgacha ta'lim va tarbiya ahvoli qoniqarsiz. Maktabgacha tarbiya ham jiddiy islohotlar ta'lab qiladi. Maktablarda va boshqa o'quv yurtlarida ta'lim jarayoning o'zidagi va uslubiyatidagi har xil kamchiliklar oqibatida bilim berishda yuzaga kelgan nodemokratik hamda jamiyat uchun zararli muhit shunga olib keldiki, o'quvchilarda mustaqil fikrlash rivojlanmay qoldi. Oqilona hayotiy yechimlar qabul qilish uchun yetarli tayyorgarliklar bo'lmadi. Natijada 9- 11- sinflarni tamomlagan yoshlar mustaqil hayotda o'z o'rinlarini aniqlay olmadi. Chunki ularda o'zlariga ishonch shakllanmagan edi.

Ta'lim tizimida, mavjud umumta'lim va kasb- hunar dasturlari orasida uzviylik va vorisiylikning yo'qligi ham o'rta maktab bitiruvchilarida kasbga ishtiyoq va mehnat faoliyatiga tayorgarlik darajasiga salbiy ta'sir etdi. Natijada, yigit qizlar o'z

qobiliyatlariga, istaklariga, ijodiy imkoniyatlar va qobiliyatlariga, moyilliklariga monant hayot yo'lini tanlashda qator qiyinchiliklarga duch keldilar.

O'quv jarayoni odatda bilim darajasi o'rtacha bo'lgan o'quvchilarga mo'ljallanadi. Shu bois ta'limning iqtidorli yoshlar bilan yakka tartibdagi o'quv dasturlari bo'yicha ishlashi kabi mehanizmlardan yaxshi foydalanilmadi. Hunar texnika bilim yurtlaridan yangi tipdagi ta'lim muassasalariga o'tish ko'proq og'izda bo'lib amalda esa ularda ta'lim

eskirib qolgan moddiy texnika va o'quv uslubiy bazada, tegishli qayta tayyorgalikdan o'tmagan o'qituvchi kadrlar bilan amalga oshirildi.

Kasb – hunar ta'limining obro'si hamda o'qituvchilar, tarbiyachilar va murabbiylarning ilmiy va ilmiy pedagog kadrlarning ijtimoiy maqomi pasayib bordi. O'qituvchilar, pedagoglar va tarbiyachilarning kattagina qismining yaxshi tayyorgarlik ko'rmasligi, bilimi sayozligi va kasb saviyasi pasligi tufayli tayyorlanayotgan kadrlarning malakasi past darajada qoldi. Respublikamizda ilmiy va ilmiy pedagog kadrlarning o'rtacha yoshlari ulg'ayib bordi.

Ko'ngildagidek bilimdon mutaxassis kadrlar tayorlash, inson salohiyatini yuzaga chiqarish har jihatdan ustozlarga ularni o'qitish jarayonini tashkil etishlariga bog'liq. Ta'lim tizimi kadrlarning miqdori va malakasi, mutaxassisligi jihatidan bozor talablariga tezda moslasha oladigan bo'lishi zarur. Tizimdagi qator kamchiliklar, zamon talablarini hisobga olgan holda respublikamizda kadrlar tayyorlashning mutloq yangicha tizimi barpo qilishga kirishildi.

Ta'lim tizimini isloh qilish, o'quvchilarni kasbga yo'llash va ta'limning amaliy yo'naltirilganligini yetarli bosqichga ko'tarish yoshlarda mustaqil fikr yuritish, mehnat faoliyati ko'nikmalarini yorqinroq shakllanishiga yordam beradi.

Ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni eski mafkuraviy qarashlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy

talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratish maqsadida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi qabul qilindi.

Bu maqsadni ro'yobga chiqarish quyidagi qator vazifalarni amalga oshirishni talab qilishi belgilab qo'yildi:

___ "Ta'lim to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq tizimni isloh qilish, davlat va nodavlat ta'lim muassasalari hamda ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasida raqobat muhitini shakllantirish negizida tizimni yagona o'quv-ilmiy- ishlab chiqarish majmui sifatida izchil rivojlanishni ta'minlash;

___ ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanish, rivojlangan demikratik huquqiy davlat qurilish jarayoniga moslash;

___ kadrlar tayyorlash tizimi muassasalarini yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlash, pedagogic faoliyatning nufizi va ijtimoiy maqomini ko'tarish;

___ kadrlar tayyorlash tizimi mazmunini mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollaridan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, madaniyat, texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda qayta qurish; ___ ta'lim oluvchilarni ma'naviy- axloqiy jihatidan tarbiyalash va ma'rifiy ishlarning samarali shakllari hamda uslublarini ishlab chiqish va joriy qilish;

___ ta'lim va kadrlar tayyorlash , ta'lim muassasalarini attestatsiyadan o'tkazish va akkreditatsiya qilish sifatiga baho berishning xolis tizimini joriy qilish;

___ yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ta'limning talab qilinadigan darajasi va sifatini, kadrlar tayyorlash tizimining amalda faoliyat ko'rsatishi va barqaror rivojlanishning kafolatlarini ustuvorligini ta'minlavchi normative, moddiy texnika va axborot ba'zasini yaratish;

___ ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyalashuvini ta'minlash tayyorlanayotgan kadrlarning miqdori va sifatiga nisbatan davlatning talablari,

shuningdek, nodavlat tuzulmalari, korxonalar va tashkilotlar buyurtmalarini shakllantirishning mexanizmlarini ishlab chiqish;

___ uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimiga byudjetdan tashqari mablag'lar, shu jumladan, chet el investitsiyalarini jalb etishning real mexanizmlarini ishlab chiqish va amalyotga joriy etish;

___ kadrlar tayyorlash sohasida o'zaro manfaatli xalqaro hamkorliklarni rivojlantirish.

“ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” o'ziga xos uzluksiz ta'limning o'zbek modeli sifatida vujudga keldi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining maqsadi
(1997 yil 29 avgustda qabul qilingan)

Ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sorqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratish.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun hal etilishi lozim bo'lgan vazifalardan biri yangi ijtimoiy iqtisodiy sharoitlardann ta'limning talab qilinadigan darajasi va sifatini kadrkar tayyorlash tizimining amalda faoliyat ko'rsatishi va barqaror rivijlanishning kafolatlarini, ustuvorligini ta'minlovchi normativ, moddiy texnika va axborot bazasini yaratishdir. Shunday ekan, ta'limning talab qilinadigann darajasi va sifatini ta'minlamay turib, rivojlangan demokratik davlatlar darajasidagi yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi malakali kadrlar tayyorlashi mumkin emas.

Ma'lumki, Kadrlar tayyorlash milliy dasturini uch bosqichda amalga oshirish ko'zda tutilgan. Birinchi bosqichda (19972001) asosan yangi uzluksiz ta'lim tizimi uchun me'yoriy asoslar yaratish ishlari amalga oshirildi.

Birnchi bosqichda mavjud kadrlar tayyorlash tiziminig ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy ilmiy uslubiy, moliyaviy moddiy shart - sharoitlar yaratish ko'zda tutildi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishning ikkinchi bosqichi(20012005) da ta'lim sifatini ta'minlashga etibor qaratildi.

Ikkinchi bosqichda Milliy dasturni to'la ro'yobga chiqarish, mehnat bozorining rivojlanishini va real ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini hosobga olgan holda unga aniqliklar kiritish mo'ljallandi.

Uchinchi bosqich (2005 va undan keying yillar)- to'plangan tajribararni tahlil etish va umumlashtish asosida, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollariga muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yayada rivojlantirish ko'zda tutilgan.

Kadrlar tayyorlash milliy modeli markazida o'quvchi, talaba, malakasini oshiruvchi-xullas " bir so'z bilan aytganda" shaxs turadi. U kadrlar tayyolash tizimining bosh

sub'yekti va ob'yekti. Ta'lim sohasidagi xizmatlarning istemolchisi shu bilan birga ularni amalga oshiruvchihamdir.

Davlat va jamiyat - esa ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga soladi va nazorat qilishni amalga oshiradi. Shu bilan birga kadrlar tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafili sifatida ham asosiy rol o'ynaydilar. Model uzluksiz ta'limni amalga oshirish bilan ajralib turadi.

Uzluksiz ta'lim malakali, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini kadrlar tayyorlash tizimi tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi. Milliy modelda fanga, uning ahamiyatini hisobga olgan holda alohida o'rin beriladi. Fan – yuqori malakali mutahassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi ilg'or pedagogic va axborot texnologiyalarini ishlab chiqadi. Kadrlar tayyorlash tizimiga ilm-fanning uzviy ravishda kirib bo'lishi nazarda tutiladi.

Kadrlar tayyorlashning pirovard natijasi bu ishlab chiqarish (Tovar va xizmatlar) uchun zarur malakali mutahassislar tayyorlashdir.

Ishlab chiqarish – kadrlarga bo'lgan ehtiyojni, shuningdek ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan qo'yiladigan talablarni belgilovchi asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliya va moddiy texnika jihatidan taminlash jarayonining qatnashchisi sifatida ishtirok etadi.

Bir bosqichli oliy ta'lim mehnat bozori ehtiyojlarini ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlarni va ilg'or xalqaro tajribani to'liq hajmda hisobga ololmadi. Ilg'or mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, uni ikki bosqich: bakalavriat va magistratura bosqichlariga bo'lindi. Hozirgi paytda dasturning ikki bosqichi yakunlanib, uchinchi bosqich vazifalari amalga ashirilmoqda. Ta'lim tizimini isloh etish davom etmoqda. Dastlabki muvafaqiyatlarga erishildi. Shunga qaramay umumta'lim maktablaridagi mavjud kamchiliklar jiddiyligi, ayniqsa, umumta'lim

maktablarining moddiy bazasi mutlaqo talabga javob bermasligi, kammchiliklarni tezroq bartaraf qilishni bartaraf qilishni talab etishi ularga alohida diqqat qaratishni zarur qilib qo'ydi. Prezidentimiz, mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004 yilda iqtisodiy islohotlarni chuyqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi maruzasida ham alohida takidlab, maktablarni malakali pedagog kadrkar bilan ta'minlash masalasini jiddiy muammo bo'lib turgani. O'qituvchilarning 30 foizdan ko'prog'l oliy ma'lumotga ega emasligini ko'rsatdi.

<<Barchamiz shuni yodda tutishimiz kerakki, maktabni bitirgan farzandlarimiz ertaga yangi turdagi o'quv maskanlari va kollejlariga har taraflama puxta bilim va tayyorgarlik bilan kelishlari zarur>>

Bu yerdagi kiamchiliklarni hisobga olib, umumta'lim maktablari tizimini rivollantirish masalasini alahida ko'rib chiqish va maxsus dastur tayyorlash tapshirildi. 2004 yil 22 may kuni matbuotda <<2004-2009yillarda maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi to'g'risida>>gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni e'lon qilindi.

Shunday qilib, Milliy dasturni amalga oshoirish ta'lim tizimidagi maxsus dastur bilan yanada to'ldirildi.

1.2. Akademik litsiy va kasb-hunar kollejlari uzluksiz ta'lim tizimining tarkibiy qismi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim tarbiya sohasidagi keng ko'lamli ishlar ta'lim tizimini isloh qilish bilan bog'liq.

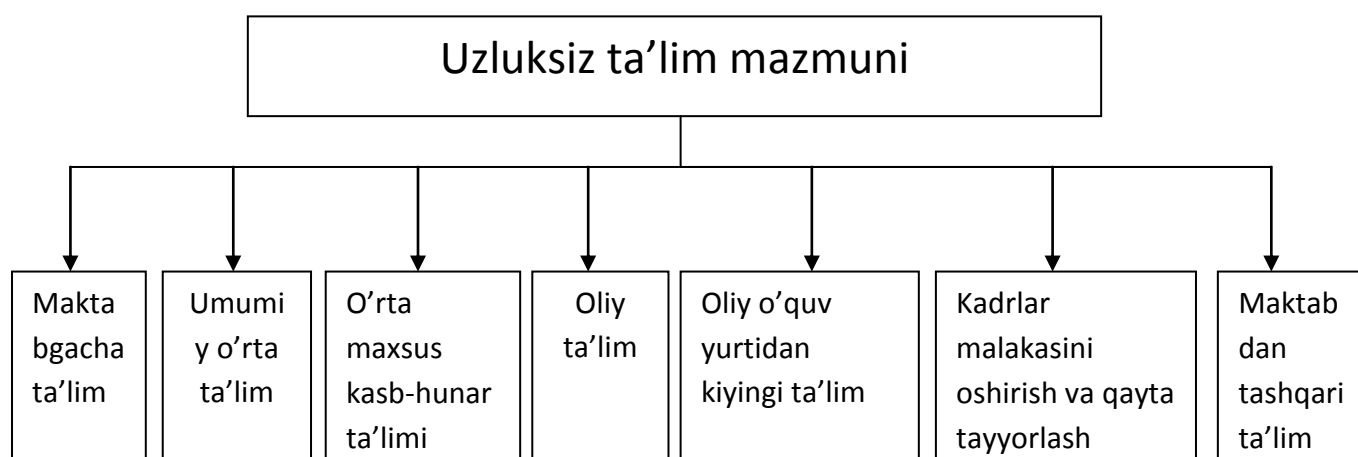
Yangi ta'lim tizimining eskisidan farqi uning uzliksizligidadir. Yana bir ko'zlangan maqsad o'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashiga erishishdir. Uzluksiz ta'lim kadrlar tayyorlash tizimining asosi O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi shaxs jamiyat

va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy ilmiy texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor sohadi. Aynan uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol ma'naviy boy shaxsning shakllanishi yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi.

Uzluksiz ta'lim davlat ta'lim standartlariga muvofiq turli darajalardagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va quyidagi ta'lim turlarini o'z ichiga oladi:

Umumiy o'rta ta'lim negizida o'qish muddati 3 yil bo'lgan majburiy o'rta mahsus kasb-hunar ta'limi uzluksiz ta'lim tizimida mustaqil tur hisoblanadi. O'rta mahsus kasb hunar ta'limi yo'nalishi akademik litsiy yoki kasb-hunar kolleji o'quvchilari tomonidan ixtiyoriy tranlanadi.

Akademik litsey davlat ta'lim standartiga muvofiq o'rta mahsus ta'lim beradi o'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi chuqur, sohashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishni ta'minlaydi.

Akademik litsiyalarda o'quvchilar o'zlari tanlab olgan ta'lim yo'nalishi bo'yicha (gummanitar, texnika, agrar va boshqa sohalar) bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus kasb-hunar ko'nikmalariga ega

bo'ladilar. Bu ko'nikmalarni oliy o'quv yurtlarida davom ettirishlari yoki mehnat faoliyatida ro'yobga chiqarishlari mumkin.

Kasb-hunar kolleji tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi beradi, o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarni chuqur rivojlantirish, tanlab olingan kasb-hunar bo'yicha bir yoki birk necha ixtisosni egallash imkonini beradi.

Kasb-hunar kollejlari jihozlanganlik darajasi, pedagogic tarkibning tanlanganlik, o'quv jarayonini tashkil etish jihatidan yangi tipdagi ta'lim muassasalari hisoblanadi. Ular bir yoki bir necha zamonaviy kasb-hunarni egallash hamda tegishli o'quv fanlaridan chuqur nazariy bilim olish imkonini beradi.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida ta'lim olish o'quvchilarga o'z bilimlarini chuqurlashtirish va tanlagan ixtisosliklariga ega bo'lishni ta'minlaydi. Akademik letsiylar va kasb-hunar kollejlarining bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar beriladi. Bu diplomlar ta'limning kiyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallangan ixtisos va kasb-hunar bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'kidlanishcha o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- Akademik litsiylar va kasb-hunar kollejlari faoliyatining normative bazalarini ishlab chiqish va joriy etish;
- Soha uchun oliy ta'lim muassasalarining ishlab chiqarish, fan va madaniyat sohasining mutahasislarini jalb etgan holda yuqori malakali mutaxasislarni tayorlash va qauta tayyorlashni, shu jumladan, chet ellarda tayyorlashni tashkil etish;
- O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limlari o'quv muassasalari uchun ta'lim va kasb-hunar dasturlari, o'quv uslubiga majmualar ishlab chiqish;

- Akademik litseylarning o'quvchilari mehnat faoliyati ko'nikmalarini egallashlari uchun ixtisoslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish va joriy etish;
- Kasb-hunar kollejlarda yayyorlanadigan mutahasislarga nisbatan ixtisos va kasb-hunar, malaka talablarining ro'yhatini ishlab chiqish;
- Hududlarning jug'rofiy va demografik shart-sharoitlarini va tegishli sohadagi mutahasislarga bo'lgan mahalliy ehtiyojlarini hisobga olgan

- holda o'rta mahsus, kasb-hunar ta'lim tizimi muassasalarining tashkil etilishini va ular oqilona joylashtirilishini ta'minlash, ularga o'quvchilarga imkon qadar oilasidan ajratmagan holda qamrab olish;
- Akademik litsiyalar va kasb-hunar kollejlarining moddiy texnika va axborot bazalarini mustahkamlash;

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi qabul qilingandan keyin uzluksiz ta'lim turlarining eng asosiy o'rta bo'g'ini bo'lmish O'MKHT (o'rta maxsus ta'limi) bizning kadrlar tayyorlash milliy modelimiz boshqa mamlakatlarning ta'lim tizimi bilan o'xshash emasligini ko'rsatdi. Bunda, ayniqsa, uzluksiz ta'limdagi muhim bo'g'in 3 yillik majburiy O'MKHT qanday bo'lishi kerak, uning maqsad va vazifalari nimalardan iborat, uni tashkil etish va boshqarish mexanizmlari qanday bo'lishi kerak, bitiruvchilarga qanday namunadagi hujjatlar berilishi lozim, akademik litsiy va kasb-hunar kollejlari qanday hujjatlar asosida faoliyat ko'rsatishlari zarur degan savollar savollar yuzaga keladi.

Prezidentimiz I. Karimov ham Milliy dasturni amalga oshirishdagi eng og'ir, eng murakkab va eng nozik masala 3 yillik ta'lim muassasalarini tashkil etish va bu pog'onada bolalarimizga bilim berish va kasb-hunar o'rgatish muammolaridir deb, ko'p marta ta'kidlagan.

Yuqoridagi savollarga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 13 maydagi "O'zbekiston Respublikasida o'rta maxsus kasb-hunar ta'limini tashkil etish

chora tadbirlari to'g'risida"gi Qarori va shu Qaror asosida tasdiqlangan "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limn to'g'risida"gi Nizom oydimlik kiritdi.

Bu nizomga asosan kasb-hunar bo'yicha chuqurlashtirilgan, tabaqalashtirilgan ta'lim berish o'quvchilarning intellectual rivojlanishi va ularning o'z qobiliyatlari va moyilliklariga muvofiq tanlangan kasb-hunar bo'yich mutaxassisliklarni egallashini taminlash o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining maqsadi hisoblanadi. Umumiy o'rta ta'lim negizida o'qish muddati 3 yillik majburiy ta'lim turi bo'lib, uning yo'nalishi akademik litsey yoki kasb-hunar kolleji o'quvchilari tomonidan ixtiyoriy tanlanadi.

Akademik litsey o'quvchilarning intellectual qobilyatlarini jadal o'stirish, ularning chuqur, tabaqalashtirilgan va kasb-hunarga yo'naltirilgan bilim olishlarini ta'minlaydigan o'rta maxsus o'quv yurtidir. 9 yil davomida maktablarda o'quvchilar umumiy tayanch ma'lumot olgan bo'lsalar, endilikda ular o'zi tanlagan yonalish boyicha bilim olish va oliy o'quv yurtiga kirish uchun maqsadga yo'naltirilgan fanlarni mukammal o'rganishi bilan maxsus bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Kasb-hunar kolleji o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, mahorat va malakasini chuqur rivojlantirishni tanlagan kasblari bo'yicha bir yoki bir necha iztisos olishni ta'minlaydigan o'rta maxsus, kasb-hunar o'quv yurti. Unda o'quvchilarga o'zlari tanlagan kasb-hunar yo'nalishlari bo'yicha maxsus bilim beriladi va kasb-hunar o'rgatiladi. Ular zamonaviy jihozlanganlagi, o'qituvchi pedagoglar saviyasi, o'qish jarayonini tashkil etilishi va talabalarga kamida 23 ta zamonaviy kasb-hunar bera olishi bilan oldingi kasb-hunar maktablaridan tubdan farq qiladi.

Hozirgi davrda fantexnika taraqqiyotining o'ta rivojlanishi axborot oqimini keskin ko'payishiga olib keldi.

Lekin axborotni qabul qilish, o'zlashtirish, tahlil qilish, baholash, ular asosida xulosa chiqarish uchun vaqt nihoyatda cheklangan. Axborot olinadigan manbalar turli tuman va xilmaxil. Taraqqiyot tufayli ular yanada takomillashib, yangiyangi turlari vujudga kelmoqda.

Inson tug'ulganidan boshlab, to umrini oxirigacha axborot qabul qiladi va olingan axborotga o'z munosabatini bildiradi. Inson tomondan qabul qilinadigan axborotlar tayyor yoki yangi shakllantiriladigan bilimlardan iborat bo'ladi.

Birinchi holatda tayyor bilimlar o'zlashtiriladi. Ikkinchi holatda yangi bilimlarga ega bo'lish uchun intilish tufayli ularni takomillashtirish va boyitib borish jarayoni amalga oshiriladi. Hayot uchun kurash, insonning o'z- o'zini saqlash, himoya qilish instinkti yangi bilimlar uchun intilishni hayotiy zaruriyatga aylantiradi. Yoshlarning mavjud bilimlarni o'zlashtirish, yangi bilimlar uchun intilish, asosan, ta'lim jarayonida shakllantiriladi.

Ta'lim jarayoni ta'lim beruvchi bilan ta'lim oluvchi o'rtasidagi qo'yilgan maqsad asosida belgilangan bilim, ko'nikma tarbiyaning tarkib topishga yo'naltirilgan o'zaro mulaqot (ta'sir ko'rsatish) jarayonidir.

Ta'lim maqsadli ta'lim natijasi sifatida o'quvchi erishishi lozim bo'lgan, ko'nikma, malaka, odob bo'lib, aynan shular uning shaxsiy fazilatlarini shakllantiradi.

Axborotni o'zlashtirish vaqtida jarayonida quyidagi bilim bosqichlari ishtirok etadi.

- Sezgi (ko'rish, eshitish, hid bilish, tam bilish, his qilish ular insonning ko'zi, qulog'i, burni, tili, terisi orqali yuz berib, bilishning boshlang'ich vositachilari hisoblanadi.) sezish hali ma'lumotlarning o'zlashtirish degan so'z emas, bunda sezgilar orqali ma'lumotlar bir necha xususiyatlariga ko'ra yaxlit holatga olib kelinadi. Bu - ma'lumotlarni idrok qilish deyiladi.
- Idrok (ma'lumotlarni ranglar, belgilar, harakat, ko'rish, eshitish, sezish, his qilish orqali yaxlit tasavvurga olib kelish).
- Xotira. U mexanik, obrazli, qisqa va uzoq muddatli ixtiyoriy, ixtiyorsiz, tezkor bo'lishi mumkin.
- Tafakkur. Insonni inson sifatida barcha mavjudodlardan alohida ajralib turishi, uni tabiatning gultoji sifatida etirof qilinishi ham tafakkur bilan bog'liq. U tahlil

qilish, sintez qilish, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, klassifikatsiyalash (turkumlarga ajratish) qaror qabul qilish kabilarni o'z ichiga oladi.

- Xayol, ijodkorlik. Yangi timsollar, yangiliklar yaratish, ixtirolar qilish kabilardan iborat.

Odamlar ta'lim olish, yangi bilimlarni o'rganish jarayonida bilishning turli vositalar, shakllari, bosqichlariga murojaat qilishlari tabiiy. Bu jarayon insonning yosh xususiyatlariga ko'ra o'zgarib takomillashib boradi. Ma'lumki, akademik litsey va kasb- hunar kollejlarda o'qiyotgan o'quvchilarning Yoshi 15-18 yosh atrofida. Ular ko'proq o'zlaridan katta yoshdagilarning, xususan o'qituvchining maslahatiga, yordamiga muhtoj.

Oliy maktab talabalari esa balag'atga yetgan, yetuk, mustaqil hayotga qadam tashlagan yoshlar. Ularning dunyoqarashi akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalari dunyo qarashidan ancha farq qiladi. Ular ko'proq mustaqil faoliyat yuritishga intilishadi.

Shuning uchun ham akademik litsey, kasb- hunar kollejlarda ham, oliy maktabda ham dars jarayonini tashkil qilishda o'quvchi, talabalarning yoshini hisobga olish zarur.

Yoshlarga xos qator xislatlar dars jarayonini tashkil etish, dars o'tish metodlarini tanlashda muhim rol o'ynaydi. Chunki dars ular uchun zerikarli mashg'ulotga aylanmasligi kerak.

Asosiysi, dars jarayonida qo'llaniladigan uslublar o'quvchi talabarning tahminiyl fikr yuritishga o'z fikrini mustaqil bayon qilishga o'rgatishi lozim.

Akademik litsey va kollejlarda iqtisodiy fanlarda dars o'tishning o'rta maktab va oliy maktabdagidan muhim farqi dars jarayonining tashkil etishdir.

Akademik litsey va kollejlarda dars 80 minut bo'lib, mavzuning o'quv kalendar rejasida ajratilgan soatiga ko'ra << nazariy va amaliy mashg'ulot >> ga bo'linadi. Muvafiq ravishda darsni tashkil etish shakli ham farq qiladi.

Akademik litsey va kollejlarda o'tiladigan fanlar 3 guruhga bo'linadi.

1. Umumta'lim fanlari.

A) Chuqurlashtirilib va qo'shimcha guruhlashtirilib o'tilayotgan fanlar

2. Umum kaspiy ta'lim fanlari;

3. Maxsus fanlar.

Iqtisodiy fanlar mazkur akademik litsey yoki kasb-hunar kollejida qaysi blokka kiritilishiga ko'ra dars soatlari belgilanadi.

O'qituvchi dars o'tishda qo'llaniladigan metodlarni tanlashda fanni qaysi blokka kiritilganligini hisobga olishi kerak.

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda ta'lim ko'proq mavjud bilimlarni o'zlashtirishga qaratilsa, oliy ta'limda esa ko'proq ijodiy izlanuvchanlikka qaratiladi.

Psixoliklarning fikricha, **bilimlarni o'zlashtirish, bu yangi qabul etilayotgan axborotni o'quvchi talaba ongida avvalgi mavjud bo'lgan axborotlar tizimiga kiritishdir.** Ularda bilim qanchalik keng bo'lsa, yangi axborotni qabul qilishi shunchalik oson kechadi.

O'qituvchi yana shunga e'tibor berishi kerakki, u yangi fanni o'rganishni yoki yangi mavzuni o'tishni boshlar ekan, albatta ularga taalluqli, axborotni qayta tiklashi hamda yangi fanni, mavzuni o'zgartirish uchun asos hosil qilish zarur. Ayniqsa, shu yoshdagi o'quvchi, talabalarni qiziqtiradigan savol, muammoli vaziyat yaratilishi ularni fanni, mavzunu o'rganishiga faolligini kuchaytiradi.

Shuning uchun akademik litsey, kasb-hunar kollejlarda o'qituvchi dars o'tish metodlarini fanni o'rganish, uning asosiy tushunchalarini yodda saqlash zarurligini hisobga olgan holda tanlashi zarur. Asosiy tushunchalarni anglab, puxta o'zlashtirishlari barobarida tafakkurni o'stirishga, rivojlantirishga qaratilgan o'quv metodlarini qo'llashda ahamiyat berish kerak.

Oly o'quv yurti o'zining yuqori ilmiy saviyasi bilan o'rta ta'limdan farqlanadi. Fanni o'rganish fanda erishigan zamonaviy yutuqlarni amaliyot bilan bog'lash,

dolzarb muammolarni aniqlash, ularning yechimini topishga yo'naltirish bilan ajralib turadi.

Oliy va o'rta maktabdagi ta'limning o'ziga xosligi dars o'tish metodlarini tanlashga ham ta'sir ko'rsatadi. Olim I. T. Ogorodnikov o'z tadqiqotlarida oliy maktabdagi o'qitish metodlarining o'ziga xosligi deganda, uning ilm o'rganish metolari bilan yaqinlashuvidir deb tariflaydi. S. I. Arxangelskiy esa oliy maktabdagi o'qitish metodlari nafaqat dars berish usullari va uslublarini birlashtirish, balki bilishning o'quv va ilmiy faoliyatga yo'naltirilgan tizimi degan fikrni bildiradi.

Shuning uchun talabalarni o'ylashga undaydigan dars o'tish metodlarini qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Umuman o'quvchi talaba o'ylashga o'rganmasa olgan bilimlaridan foydalana olmaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotida insonning o'ylashi, tahlil qilishi, taqqoslab, qaror chiqarishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki har qanday sohada muvaffaqiyatli ish yuritish uchun tafakkur rivojlangan boolishi zarur.

O'qitish uslubining provard maqsadi chuqur bilim berishgina bo'lmay, yoshlarda mustaqil bilim olishga intilishni uyg'otish, ularni tarbiyalash hamdir. Axborot turli-tuman shakllarda qabul qilinadi. Kimning axboroti turli tarzda qabul qilish qo'lidan kelmasa, bu uning uchun katta yo'qotish bo'ladi.

Agar o'qituvchi o'quvchi talaba yoqtirmaydigan uslubda dars olib borsa, uning o'qishdan ko'ngli sovib, fan bilan shug'ullangisi kelmay qolishi mumkin. Shuning uchun turli tuman usullar bilan dars o'tish, har bir o'quvchi, talabaning darsga faol qatnashishiga omil bo'ladi. Ularda mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmasi hosil qiladi.

Ta'lim metrodlarini o'qitish metodlari va o'rganish metodlariga ajratish mumkin: O'qitish metodlariga bilim berish usullari sifatida qaraladi. Bunda o'qituvchi talabalarning bilish faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi, uning dunyoqarashini shakllantirishiga yordam beradi.

O'rganish metodlari bilim, malaka, ko'nikmalarni ijodiy egallashga yo'naltiradi.

Oliy maktabdagi ta'limning o'ziga xos xususiyatlari o'quv jarayonini tashkil etishda ham ko'rinadi. O'ta ta'limda o'quv jarayoni asosan dars o'tish shakllari: nazariy dars, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti tarzida tashkil etilsa, oliy o'quv yurtlarida esa o'quv jarayoni dars mashg'ulotlaridan tashqari davra suhbat, ilmiy konferensiyalar va boshqalarni ham keng qo'llab tashkil etiladi.

Akademik litsey, kasb-hunar kollejlari oliy maktablardan o'rganiladigan bilim hajmi bilan farq qiladi.

Kollej, maktab ta'limi metodlarini shakllantirishda, o'qitishni tashkil etishda tayanch muassasa hisoblanadi. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda dars o'tganda o'qituvchilar dars o'tish metodlarini o'quvchilarning yoshiga moslarini tanlashi, murakkablarini esa soddalashtirilgan variantlarini ishlab chiqishlari va qo'llashlari zarur bo'ladi.

Shunday qilib, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurti o'qituvchilari dars o'tishda, albatta, o'quv yurtining, undagi ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishlari, shu bilan birga ularni darsga faol qatnashishlarini ta'minlovchi, tafakkurlarini o'stirishga, rivojlantirishga qaratilgan o'quv metodlarini qo'llashga e'tibor berishlari lozim.

O'qituvchilarning malakalarini oshrishga, ularni dars berish jarayonida turli metodlarni qo'llashlari uchun tajriba almashishga katta e'tibor berilishga qaramay, hali ham barcha ta'lim maskanlarida o'quv jarayonini tashkil qilish va dars o'tishda turli-tuman interaktiv metodlarni qo'llash ko'ngildagidek emas. Buning qator sabablarini ko'rsatish mumkin:

Birinchidan, barcha o'quv yurtlarida moddiy ta'minot bir xil emas.

Ikkinchidan, barcha o'qituvchilar interaktiv uslublarni qo'llash bo'yicha tajriba to'plamagan.

Uchinchidan, bunga har bir o'qituvchi uchun belgilangan dars soatining haftasiga qancha bo'lishi ham ta'sir ko'rsatadi.

O'qituvchilarni har bir darsga mavzu bo'yicha tayyorlanish, yangi metodlarni qo'llab, dars o'tish jismonan toliqtiradi. Shuning uchun osonroq yo'l qidirishlari tabiiy. Ular uchun kamroq kuch, tashvish talab qiladigan metodlarga murojaat qilish qulayroq.

To'tinchidan, turli uslublarni qo'llab dars o'tish uchun zarur qo'llanmalar yo'q. Shuning uchun:

1. Turli uslublarni qo'llab qiziqarli, dars o'tadigan o'qituvchilarni alohida rag'batlantirish zarur.
2. Dars jadvalini tuzganda, haftalik dars soatlari taqsimotiga ahamiyat berish, darsda interaktiv uslublarni qo'llab dars o'tish uchun jihozlar, tarqatma materiallar va boshqalarni tayyorlashni yo'lga qo'yish lozim.
3. Dars o'tishda qo'llaniladigan metodlar bo'yicha uslubiy qo'llanmalar tayyorlash va ularning konkursini o'tkazish erak.
4. Malaka oshirishda dars o'tish metodlarini takomillashtirishga qaratilgan darslar ham tashkil etishga e'tibor berish zarur.

<<Ta'lim texnologiyasi ta'lim modellarini optimallashtirish maqsadida inson va texnika resurslari va ularning o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda butun o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yaratish, qo'llash va aniqlash tizimidir>>, deb beriladi, ta'lim samaradorlagini oshirish yo'llariga ba'g'ishlangan simenar trening materiallarida.

<<YuNESKO ta'rifi ko'ra, PT (pedagogic texnologiya) ikki ma'noga ega: o'qitishning texnik vositasi (O'TV) va PT, ya'ni dastlabki ma'noda <<bu-o'qitishning texnik vositasi>>, keyingi bo'yicha esa, <<PT - bu rejalashtirish - joriy etish – baholash (designing-applyeng-assessing) chizig'i bo'yicha tizimli yondashish. Bu pedagogic texnologiyaning barcha yangi ta'riflari va ularning konsepsiyalari uchun xarakterlidir>>.

Ko'rinib turibdiki, mualliflar o'z qarashi nuqtai nazaridan ta'rifini turlich talqin etishga harakat qilishgan. Bir ta'rifda butun texnologiya uni qo'llashning tizimli metodi sifatida talqin etilsa, ikkinchida, ta'lim jarayonini loyihalashda va amalda qo'llashda(sistemali) majmualiy yondashuv usulidan foydalanishdir deyilsa, boshqalarida esa metodlar haqida ochiq fikr bildirilmay, ko'proq tizim sifatidagi tomoniga e'tibor qaratiladi.

Turli qarashlarni hisobga olgan holda pedagogic texnologiya ta'rifiga yondashsak "ishlab chiqarish" natijada "maxsuloti" - **ma'lum malkaga ega bo'lgan mutahasis** tayyorlash uchun ilmiy asoslangan dedaktik jarayonni amalga oshirish, ya'ni o'qitish jarayonini qo'yilgan **maqsadga ko'ra izchil ketma-ketlikda, turli metodlarni qo'llash orqali samarali ta'lim** natijasiga erishishning ishonchliligini ta'minlovchi pedagogic faoliyat deb tushuntirish mumkin.

Pedagogic texnologiyada ta'lim va tarbiya umumiy tarzda qaraladi. Lekin hayot ko'rsatadiki, ta'lim sohasidagi texnologiyani hamma vaqt ham tarbiya sohasida qo'llab bo'lmas ekan. Sababi, ta'lim jarayonida maqsadni tashhishtirish va rejalashtirish imkoni mavjud. Tarbiya jarayonida esa maqsadni tashhishtirish bo'lmaydi. Bundan tashqari har qanday pedagogic texnologiya provard maqsadga erishishni ta'minlashi zarur. Lekin hozirgi vaqtgach pedagogikada insonning tarbiyalanganlik darajasi, insonda shakllangan muayyan shaxsiy sifatlarni, insoniy qadriyatlarni umuman olganda unga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish natijalarini aniqlash juda qiyin va bu mezonlar ishlab chiqilmagan.

Ta'lim texnologiyasini o'quv jarayoniga joriy etishning dolzarbligi quyidagi zaruriyatlardan kelib chiqadi.

- Qabul qilingan Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ko'zlangan maqsad vazifalarni amalga oshirish, ijtimoiy siyosiy hayotda ongli ravishda qatnasha oladigan, ijtimoiy jarayonlarga faol ta'sir eta oladigan, mamlakat taqdiriga javobgar

bo'la oladigan, masuliyatni his etadigan, mustaqil va erkin fikrlovchi shaxsni shakllantirish.

- Jahon talablari darajasida raqobatbardosh mutahasis kadrlar tayyorlash;
- Bozor talablariga tezda moslashish zaruriyati.

Ta'lim texnologiyasi o'z ichiga:

1. O'quv predmeti har bir o'rganiladiga mavzu bo'yicha maqsad vazifalar va ularning ro'yhatini ishlab chiqish.
2. O'quv maqsadiga erishish yo'llarini metodlarini tanlash, ishlab chiqish;
3. Qo'yilgan maqsadni qay darajada amalga oshirilganini nazorat qilish uchun metodlarni tayyolash va nazoratni amalga oshirish;
4. Erishilgan natijani baholash:
  - A) Hususiy o'quv maqsad vazifalarini qayta ko'rib chiqish va tuzatishlar kiritish;
  - B) Nazorat natijalarini tahlil qilish, muvofiq ravishda tuzatishlar kiritish kabilarni oladi.

Ko'p hollarda metodikani ta'lim texnologiyasi, usulli metodlar bilan aralashtirib yuboriladi shu bois bu tushunchalarga aniqlik kiritish zarur. Metodika, ilgari bobda aytganimizdek o'quv jarayonini tashkil getish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar majmuasi bo'lib, qanday, qay tarzda, nimalar yordamida o'qitishni o'rgatadi.

Ta'lim texnologiyasi esa qo'yilgan maqsadni amalga oshirish va natijaini ma'lum darajada kafolatlash uchun turli metodlar va vositalar orqali o'qitish jarayonini o'zaro bog'liq qismlarini bir butun qilib birlashtirish va ma'lu tartib, tizim asosida izchil mantiqiy ketma-ketlikda bajarishni ko'zda tutadi.

Metodika tushunchsi usul, metod tushunchalarini qamrab oladi. Usul va metod tushunchalari o'zaro bog'liq. Metod usulga nisbatan juda keng ma'noga ega. Metodning o'zi bir necha usullarni o'z ichiga qamrab olishi mumkin. Shu bilan birga, metod usul sifatida, usul metod sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin.

Usul bu metodning bir unsuri, uning tarkibiy qismi bir martalik faoliyat, metoddagi alohida tashlangan bir qadam.

O'qitish metodi murakkab bir o'lchovli, serqirra tushuncha, agar biz uni fazoviy modelini chizishni uddlaganimizda, qarshimizda qirrali ko'zni qamashtiradigan va rang-barang tovlanadigan ajoyib billur namoyon bo'lardi.

O'qitish metodlari, bu pedagogic texnologiyaning nerv tomirlari, chunki qo'yilgan maqsadni qanday amalga oshirish, qanday natijaga erishish aynan qaysi metodni qay tarzda qo'llashga bog'liqdir.

1.3. Iqtisodiy fallarni o'rganishda qo'llaniladigan metodlar va ularni tanlash mezonlar.

Hozirgi paytda, avval ta'kidlab o'tganimizdek, **tayyor bilimni o'zlashtirish asosiy maqsad bo'lmay, eng asosiysi, talabalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqil tanlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini hosil qilish ob'ektiv zaruriyatga** aylandi. Bu maqsadni amalga oshirish esa ko'p jihatdan dars o'tish metodlarini tanlashga bog'liq.

Har qanday fanni o'rganishda turli metodlar qo'llaniladi. Buning sababi, birinchidan, dars o'tishda turli uslublarni qo'llash uni qiziqarli bo'lishiga talabalarni diqqatini o'tilayotgan darsni o'zlashtirishga qaratiladi. Bir xil metoddagi dars otilaverishi talabani zeriktiradi. Psixologlar tadqiqotlariga ko'ra har qanday mohir o'qituvchi ham bir xil metodni qo'llab dars berar ekan, aytaylik maruza o'qir ekan, talabalar dastlab 20 minut, so'ngra darsni tugashidan 20 minut maruzani diqqat bilan eshitar, qolgan paytda hayolga berilib ketar ekan.

Ikkinchidan, talabalarning darsni o'zlashtirish, bilimni qabul qilish qobiliyatlari har xil bo'lib, turli uslublarni qo'llashgina o'tilayotgan mavzuni talabalar tomonidan nisbatan to'liq o'zlashtirishga olib keladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bilimni

o'zlashtirish jarayonida mavzuni tezroq anglashga bir xil talabalarga bir usluub yordam bersa, ikkinchilariga boshqa uslub yordam beradi.

Uchinchidan dars o'tish metodlari talabalarni fikrlash doirasini shakllantirishga yordam beradi.

Shuning uchun ham, barcha pedagoglar talabalarga bilim berishning eng samarali yo'li, dars o'tishga turli metodlarni qo'llash zarur degan fikr tarafdori bo'lib, aynan qaysi metod qaysi kategoriyadagi talabalar uchun qo'llanilishi maqulligi bo'yicha esa yagona qolip yo'q. jahon pedagogikasi tajribasi shuni ko'rsatadiki, tahliliy fikr fikr yuritadigan talabalardangina muvafaqiyat bilan ishlovchi biznesmenlar siyosiy liderlar(sardorlar), fan arboblari yetishib chiqadi.

Tahliliy fikrlash mustaqil fikrlashdir. Har bir kishining fikr yuritishi individual xarakterga ega bo'lib, boshqalarnikidan ajralib turadi. Axborot esa tahliliy fikrlashning boshlang'ich nuqtasidir.

G'arb olimlari tomonidan chop etilgan uslubiy bilim berish uslubiga ta'sir etuvchi predmetlarga ega:

- a) Har bir talabaning individual xususiyatlari;
- b) Axborotni qayta tiklash qobiliyati;
- c) Talabalarni bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatishi, hamkorlik qilish hislatlarini kiritishadi.

1. Har bir kishining – individual, o'ziga xos xususiyatlari inson tomonidan axborot qabul qilishda ham ifodalanadi. U boshqa omillar bilan birga uning shaxsiy xususiyatlariga ham chambarchas bog'liq.

Psixologlar odamlarni introvert guruhlariga bo'lishdi:

Introvert tipidagi talabalar kjo'proq individual qatnashish ustun dars o'tish uslublarini yoqtirishadi. Masalan, eshitish, kitob o'qish adabiyotlarni konspekt qilish, nazorat ishi,doklad yozish kabilar.

Ekstravert guruhdagi talabalar o'qitishning faol turlari, boshqalar bilan hamkorlikda bajaradigan uslublarni yoqtirishadi. Masalan, kichik guruhlarda ishlash, modellashtirilgan o'yinlar o'tkazishda qatnashish kabilar.

2. Insonda olgan axborotni qayta ishlash qobiliyati ham turlicha. Talabalar bilim olish, olgan axborotlarni yodda saqlash tushincha va qo'llashda ham bir-biridan farq qiladilar. Ba'zi talabalar uchun verbal (so'zda ifodalangan) axborot, masalan, maruza eshitish yoki radio orqali tinglash yetarli. Boshqalari uchun esa visual (ko'rish) axboroti muhim. Ular ko'rgazmali qurollar: jadval, sxema, grafik, diagramma kabilar orqali mavzuning mazmuniga tez tushunishadi.

Uchinchi guruh talabalar uchun kinestetik (o'zi qatnashuvchi) axborot foydali. Ular o'qitishning aktiv uslublari, modellashtirilgan o'yinlarda rol o'ynash orqali axborotni yaxshi o'zlashtiradilar.

3. Talabalar ko'p narsalarni bir-birlaridan o'rganishadi. Shuning uchun talabalarni bir-birlariga ta'sir ko'rsatish, hamkorlik qilishga asoslangan dars o'tish metodlari muhim ahamiyatga ega. Masalan, ba'zilar mustaqil, birinchi bo'lishga intilishi bilan ajralib turadi. Ular alohida o'qishni ma'qul ko'radi. Ularga debat, munozara olib boorish, konkursarga qatnashish yoqadi. Boshqalar yolg'izlikdan ko'ra hamkorlikda o'qishga moyil. Ular uchun kooperatsiyalashgan o'qitish uslublarni qo'llagan maqul. Ba'zi talabalar aniq faktlar, ma'lumotlarni tezroq qabul qiladi. Boshqalari nazariy matematik modellarni yoqtiradi. Ba'zi talabalar ko'rgazmali rasmlar, diagrammalar orqali, boshqalari munozara qilganda, uchinchilari esa amaliyotda o'zi bajarishda qatnashsa yaxshiroq, puxtaroq o'rganadi.

Umuman olganda, ta'lim-tarbiyaning metodlari qotib qolgan emas. Vaqt o'tishi bilan ular o'zgaradi. Talabalarni bilim olish va olgan axborotini qayta ishlashi uchun turli-tuman metodlarni o'ylab topib, qo'llash mumkin. Ayniqsa, hozirgi paytda muvafaqiyatli faoliyat yuritish uchun juda ko'p sohalarga bilishning turli usullarini qo'llash va bilim berishda moslashuvchanlik, rang-barang pedagogic metodlar qo'llash talab etiladi.

O'qituvchilarni dars jarayonida turli uslublarni, o'quv topshiriqlarni qo'llab, talabalarda bilim olishga ishtiyoq o'yg'otishlari nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Talabalarning qobiliyatini, ularni individualligini hisobga olgan holda turli metodlarni qo'llash, albatta, ozlashtirish natijasini ko'taradi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'quvchi talabalarni barkamol, chuqur bilim egasi, mustaqil fikrlaydigan inson bo'lib shakllanishi faqat individual xususiyatlarga bog'liq emas. Ta'sir ko'rsatadigan yana bir muhim omil, ta'lim berish jarayonini tashkil etishdir.

Ta'lim berish jarayonini tashkil etishda esa o'qitish shakllari va metodlari asosiy rol o'ynaydi. Ayniqsa ta'lim metodlarini tanlash katta ahamiyatga ega. O'quv metodlarini tanlashda esa uning samaradiligini e'tiborga olish zarur.

Pedagog olimlarning tadqiqotlari bo'yicha o'qitish jarayonida berilgan axborotni eslab qolish qo'llanilgan metodlarga ko'ra quyidagicha ko'rinishda aks etar ekan.

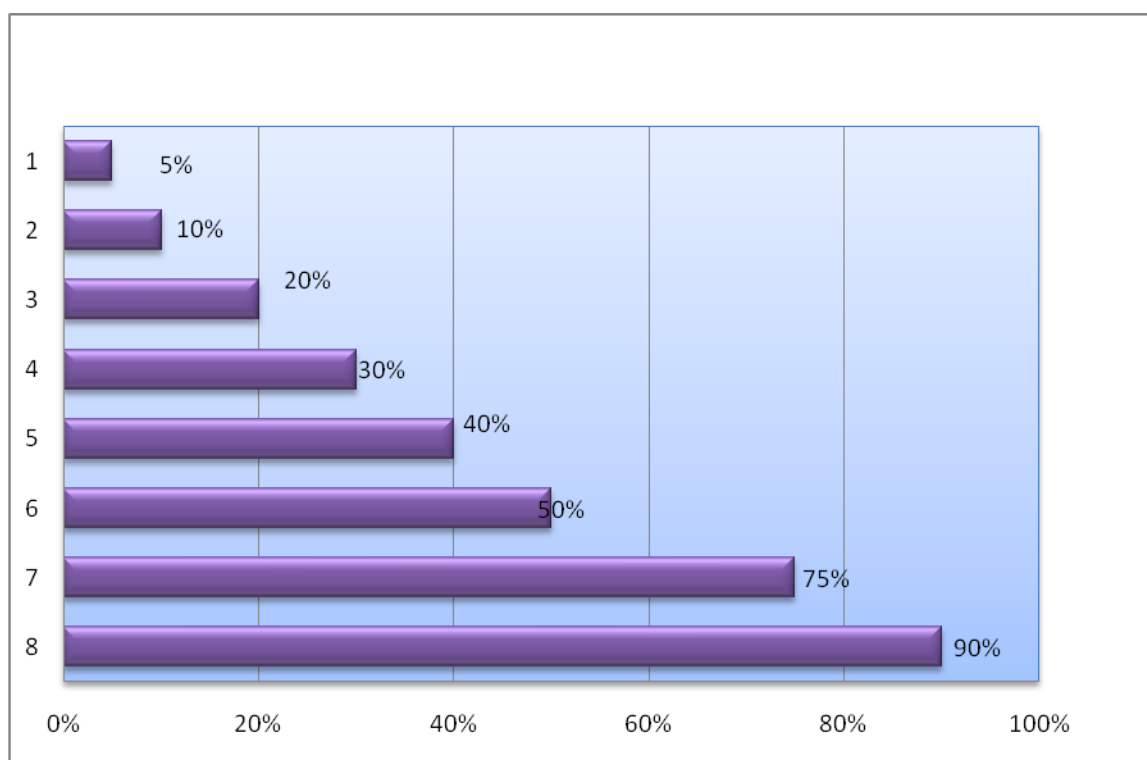
Biz maruza, doklad eshitar ekanmiz uning 5 foizini, o'qigan metodlarimizni 10 foizini, video, rasm, ko'rgazmalarni ko'rganimizni 20 foizini, tajribani namoyish qilinganda ko'rgan va eshitganlarimizni 30 foizini, munozaraga kirishsak, birga muhokama qilganimizni 40 foizini, mashq yechar ekanmiz, o'qigan, yozgan, gapirganlarimizning 50 foizini eslab qolar ekanmiz.

Ishbilarmon o'yin, loyiha metodi mustaqil o'qiganlarimiz tahlil qilganlarimizni muhokama qilish samarali metod ekan. Buning natijasida talabalar ongida ma'lumotning 75 foizi saqlanib qolar ekan. Lekin, o'quv amaliy

Mashg'ulotlar jarayonida talabalarning bir-birlariga o'rgatishlari undan ham samaraliroq hisoblanadi, bunda 90 foiz ma'lumot o'zlashtiriladi.

Insonning esda saqlash xotirasi – biokompyuterdek. Odatda, olingan axborotning juda ko'pi qisqa muddat yodimizda saqlanadi.

O'qitish <<piramida>

1. Maruza, doklad. Eshiganimizning 5 foizi;
  2. O'qish. O'qiganimizning 10 foizi;
  3. Vedio, rasm, ko'rgazmalarni ko'rish. Ko'rganimizning 20 foiz;
  4. Tajribani namoyish qilish. Ko'rgan va eshitganlarimizning 30 foizi;
  5. Munozara. Birga muhokama qilganimizning 40 foizi;
  6. Mashq. O'qigan, yozgan, gapirganlarimizning 50 foizi;
  7. Ishbilarmon o'yini, loyiha usuli. Mustaqil o'qiganlarimizning, tahlil qilganlarimizning, muhokama, himoya va yozganlarimizning, namoyish qilganlarimizning 75 foizi;
  8. Boshqalarni o'qitish. Boshqalarni o'qitgan narsalarimizni 90 foizi;
- Boshqa yangi axborotni qabul qilar ekanmiz, avvalgi axborot xotiradan ko'tarilib ketadi. Axborotlar nihoyatda xilma-xil bo'lib, inson har kuni o'z hayotida qabul qiladigan axborotlar miqdori turlicha bo'lib, xotiradan saqlanish jihatidan ibr-biridan farq qiladi.

Psixologlarning fikricha, axborotni xotirada uzoq saqlanib qolishi uchun, u go'yoki miyangizda filtdan o'tishi saralanishi, go'yoki xotira qurilmasiga o'tkazilishi kerak ekan. Axborot saralanib, oxir-oqibat u yoki bu tomoni bilan ajralib turadiganlarigina xotiraga o'tar ekan.

Uzoq muddat xotirada qoladigan axborotlarga quyidagilarni kiritish mumkin,

- Nihoyatda qiziqarliligi, jo'shqinligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan ajralib turuvchi axborotlar;
- Tasavvur, his-tuyg'u va shu kabi bir-birini eslatadigan bog'lanishdagi axborotlardir;
- Inson tomonidan tushunib, mohiyatiga yetilgan axborotlar;
- Faollik bilan qabul qilingan o'rganilgan, masalan takrorlanib turadigan axborotlar.

Bilimni o'zlashtirish bilan bir qatorda uni yodda saqlash, undan foydalanish, takrorlab turish muhi ahamiyatga ega. Olingan bilimdan foydalanilmasa, takrorlab turilmasa xotiradan ko'tariladi.

Demak, talabalar eng avvalo o'quv materialini o'zlashtirishi, yodda qolishi uchun olinadigan axborotni iloji boricha eshitish va ko'rish orqaligina emas, balki o'zi gapirishi, o'z faoliyatida sinab ko'rish orqali yetkazishi katta ahamiyatga ega ekan.

Bunga dars o'tishda turli-tuman metodlarni qo'llash orqali erishish mumkin.

Umuman olganda, o'qituvchilarning dars jarayonida turli metodlarni, o'quv topshiriqlarini qo'llab o'z talablarida bilim olishga ishtiyoq uyg'otishlari nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Pedagoglarning muhim vazifasi, maqsadi aynan turli metodlar orqali talabalarni bilim, axborot olishni turli shakllariga tezda moslashishga, o'z dunyoqarashini kengaytirish uchun harakat qilishga talabalarni qiziqtirish va uni amalga oshirishdir.

Ayniqsa, xozirgi paytda muvoffaqiyatli faoliyat yuritish uchun juda ko'p sohalarga, bilishning turli metodlarini qo'llash va bilim berishda moslashuvchanlik, rang-barang pedagogic usullar qo'llash talab etiladi.

Interaktiv metodlarni qo'llash va o'quv jarayonini tashkil etishdagi qiyinchiliklar.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy o'zgarishlar, islohotlar ta'lim standartlarini o'zgartirishga, yangi fan, o'quv kurslarini kiritishnigina emas, balki dars o'tish metodlarini ham o'zgartirishni, talabalarni darsga qiziqib, faol qatnashishlarini ta'minlaydigan metodlarini qo'llash ehtiyojlarini keltirib chiqardi.

Shuning uchun jahon pedagogikasida asosiy e'tibor talabalarda ana shu xislatlarni hosil qilishga qaratildi. Tajriba talabalarda aynan ana shu xislatlar ko'nikmalarni hosil qilishda dars berishning interaktiv metodlarni qo'llash ijobiy natija berishni ko'rsatadi. Bu uslublar dars o'tishni dialog tarzda amalga oshirishga, ayniqsa, talabalarni darsga faol qatnashishlarni ta'minlashga qaratilgan.

Har qanday fandan dars o'tishda turli metodlarni ayniqsa interaktiv metodlarni qo'llash zaruriyati yana shunda ifodalanadiki, birinchidan, bunday metodlarni, qo'llash darsni qiziqarli o'tish va talabalarni darsga faol qatnashishlarini, ikkinchidan, ularning diqqatini o'tilayotgan darsni o'zlashtirishga qaratishlarini ta'minlaydi.

Dars o'tishda qo'llaniladigan metodlarni **shartli** ravishda: **an'anaviy** dars uslublari hamda talabalar faolligini oshiruvchi **interaktiv** metodlarga ajratish mumkin.

An'anaviy dars o'tishda darsni asosiy maqsadi ko'proq tushuntirishga qaratilgan bo'lib, o'qituvchi bilim beruvchi, o'quvchi talaba bilim oluvchi rolini bajaradi. Ularni

o'rganilayotgan mavzuni qay darajada o'zlashtirganlarini nazorat qilish jarayonida bildirgan fikrlariga qarab aniqlanadi.

Pedagoklar, pedagog olimlar dars jarayonida o'quvchi, talabalar o'rtasida hamda ular bilan o'qituvchi orasida yuqori darajada hamkorlik o'rnatilsa, uni interaktiv hisoblashadi.

Odatda bunday hamkorlik u yoki bu muammoni yechish yo'llarini fikrlashib topishda, qabul qilingan qarorni qay darajada qo'llasa bo'lishin muhokama qilishda o'rnatiladi. Shunga alohida e'tibor berish kerakki, muhokama jarayoni uni javoblaridan ham muhimroq. Ta'lim interaktiv metodlarining maqsadi bilim berish emas, balki o'quvchi, talabalarda mustaqil ravishda o'qish, izlanish, savollarga javob topish, qaror qabul qilish, ko'nikmasini shakllantirishdir.

Dars o'tishning talabalar faolligini oshiruvchi interaktiv metodlari ayrim adabiyotlarda no'an'anaviy dars o'tish metodlari deb ham tariflanadi. Bu metodlardan avvallari ham foydalanilgan, lekin kamroq e'tibor berilgan. Hozirgi paytda butun dunyoda faol interaktiv metodlarni qo'llashni dars o'tishning samarali metodi sifatida tan olinib keng qo'llanilmoqda.

Interaktiv metodika o'zaro hamkorlikning nihoyatda ko'p usul va turlarini qamrab oladi. Lekin metodik usul qanday bo'lishidan qat'iy nazar, o'quvchi talabalarning tajribalari asosiy ta'lim manbai hisoblanadi. Hamkorlik asosida amalga oshirilayotgan metodlarning asosiy xususiyati shundaki, unda o'quvchi, talaba o'zi uchun nimanidir kashf qiladi.

Interaktiv metodlar "o'qishga va uqishga" o'rgatadi. U o'quvchi talabalarning nihoyatda katta intellektual potensialidan foydalanish imkonini beradi, ularni o'quv jarayonida faol qatnashishlarini ta'minlaydi. O'quv jarayonida nafaqat hamkorlik balki musobaqa bellashuv elementlarin ham qo'llash imkonini beradi.

Interaktiv metodlar talabalarni o'z fikrini ifodalashi uchun keng imkoniyat yaratib beribgina qolmay, o'rtoqlarinng fikri, asoslari, dalillarini tinglab, o'z fikridan qaytishi yoki fikrini tamomila o'zgartirashi mumkin. Interaktiv metodlar boshqalarning fikriga hurmat bilan qarashga, uni sabr-toqat bilan eshitishga ham o'rgatadi. Auditoriyada hamkorlik muhitini yaratishning real imkoniyatini yaratadi.

O'qituvchi yaxshi dars berishning toyyor retseptiga emas, balki interaktiv metodlariga asoslangan ta'lim texnologiyasiga ega bo'lishi kerak. U ijodiy hamkorlikda ishlashga va ma'suliyatli qarorlar qabul qilish uchun tayyor turishga o'rgatadi.

Ta'limning interaktiv metodlari pedagoglardan:

- Darsda o'rganilayotgan mavzuga qiziqish uyg'otishni ta'minlaydi;
- O'quv materialini puxta o'zlashtirish imkonini beradi;
- O'quvchi, talabaning tahliliy fikrlashini rivojlantiradi;
- Barcha o'quvchi, talabalarni o'quv jarayoniga tortish, faolligini oshirish uchun sharoit yaratadi;
- Guruhda ko'ngildagidek ijobiy psixologik iqlim, muhit yaratadi.

Dars o'tish metodlari turlicha bo'lib, ulardan ayrimlari quyidagilar:

To'g'ridan-to'g'ri bayon qilish uslub. Bu model (uslub) da yangi tushunchalar, navbatma-navbat, asta-sekinlik bilan, mantiqiy izchillikda berib boriladi. Bu uslub ko'proq ma'ruza o'qiganda qo'llaniladi.

Guruhlarda juftlik yoki kichik guruhlariga bo'linib ishlash. Bu uslubda juftlik yoki kichik guruh bilan birgalikda qo'yilgan u yoki bu masalani, ma'lum belgilangan vaqt ichida o'zaro fikr almashish, muloqot qilish orqali echish ko'zda tutiladi.

Intervyu- bir yoki bir necha kishilardan axborot olish uchun aniq maqsadga qaratilgan so'rov (savol-javob) o'tkaziladi.

Darsni aniq yo'naltirgan (mo'ljallangan) savollar asosida olib borish. Bu uslubda mavzu bo'yicha aniq yo'naltirilgan savollar bilan mavzu muhokama qilinadi. O'qituvchi savol-javob, suhbatni boshqarib turadi.

Modellashtiruvchi amaliy o'yinlar va mashqlar. Bu uslubda talabalar qatnashadi. Modellashtirishda abstract uslublardan foydalanib, real voqelikka iloji boricha yaqinlashtiriladi. Bu uslub oson tushunadigan talabalarga qo'l keladi.

Modellashtiruvchi o'yinda talabalar o'zlari belgilangan rollarni bajaradilar. O'z xatti harakatlari orqali zarur malaka va ko'nikmalarni egallashadi.

Referat – baholash nuqtai nazaridan neytral pozitsiyada turgan holda mavzu bo'yicha og'zaki axborot bo'lib, ular aniq obektiv, kitob yoki risolaning mazmunini qisqacha bayon qilish yoki biron mavzu, asar bo'yicha qisqacha doklad tarzida tayyorlanishi mumkin.

Doklad yoki qisqacha doklad mavzu yoki muammoni tartibga solingan holda tanishtirish yoki baholash tarzida bayon qilinadi.

Masala yoki mashq yechish. O'tilganlarni nazariy jihatdan yodga tushirib, berilgan topshiriqni bajarish. Nazariy bilimni mustahkamlash va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishga qaratiladi.

Tadqiqot metodi. Bu metodda biron muammo yoki gipoteza qo'yilib, guruh birgalikda tadqiqot o'tkazadi, mantiqiy xulosa chiqaradi uni ilgari surilgan gipoteza bilan taqqoslaydi.

<< Aqliy shturm >> metod muayyan muammo yechish uchun talabalar o'rtasiga qo'yiladi. Unda har bir guruh yoki alohida talabalar tomonidan fikr va mulohazalar bildiriladi. Ular solishtiriladi va xulosa chiqariladi.

Konkurs(tanlov) lar o'tkazish. Ma'lum bir mavzu yoki muammo bo'yicha talabalar olgan bilimlarini aniqlash va baholash uchun qo'llaniladi.

Dars o'tishda boshqa qator metodlar ham mavjud bo'lib, ularni o'qituvchi mavzuning mazmuni, guruhning tayyorgarligiga qarab, qo'llashi mumkin.

Dars berish jarayonida turli metodlarni qo'llashni hozirgi paytda keng targ'ib qilinayotganiga qaramay kutilgan natijaga erishilgani yo'q. buning qator sabablari quyidagicha:

- Dars jarayonini turli metodlar asosida tashkil etish, metodlarni qanday qo'llash bo'yicha metodik qo'llanmalarning yo'qligi;
- Interaktiv metodlarni qo'llash bo'yicha o'tkazilayotgan darslarga tayyorgarlikning ko'p vaqt va mablag' talab qilishi;
- Interaktiv metodlarni keng qo'llash uchun barcha oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida moddiy bazaning yetarli emasligi;
- Interaktiv metodlarni keng qo'llab, dars o'tish o'qituvchidan chuqur bilim va mahorat talab qilishi;
- Barcha o'qituvchilarni bunga birday jalb qilishning qiyinligi va hikazolar.

Bundan tashqari, o'quv jarayonini tashkil etishdagi qiyinchiliklar va kamchiliklar ham turli metodlarni qo'llab, dars o'tishga to'sqinlik qiladi.

O'quv jarayonini tashkil etishdagi qiyinchiliklar:

- a) Butun o'quv jarayonini tashkil qilishga tegishli;
- b) O'quv materialining ma'lum bir qismiga tegishli bo'lishi mumkin.

Kamchiliklar esa:

- 1) Umumiy harakterga ega bo'lgan;
- 2) O'quv jarayonidagi individual to'siqlar;
- 3) Guruh tufaylikelib chiqqan qiyinchilik;
- 4) Dars jarayonini tashkil qilishdagi qiyinchiliklar tufayli kelib chiqqan to'siqlar.

Darsni tashkil qilish bilan bog'liq qiyinchiliklar shovqin, dars paytidagi tanaffus, darsni boshqalar tomonidan buzilishi tufayli kelib chiqishi mumkin.

Dars jarayonida qo'llanilishi kerak bo'lgan texnik vositalar, darslik, zarur ham dars o'tishda qiyinchilik tug'diradi.

O'qituvchining o'z fanini puxta bilmasligi, fanga doir yangiliklardan xabardor emasligi, o'zini biror-bir aybi bor yoki biror narsa yetishmayotganday tutishi

Talaabalarning darsda o'zini tuta bilmasligi, o'zaro raqobatlashuvi, ham dars o'tkazishga to'siq bo'lishi mumkin.

Didaktik harakterdagi kamchiliklar:

- O'qituvchining hukmronli rolini o'ynashi;
- O'qituvchining o'zini tuta bilmasligi;
- O'qituvchida sabr-toqatning yetishmasligi;
- Xushmuomilalik, xushfellikning yetishmasligi;
- Yordam berishga tayyor turishdagi kamchiligi;
- Xayrixoh emasligi talabalarni ko'r-ko'rona so'zsiz bo'ysunishga majbur qilishi kabilardan iborat.

Dars o'tishda yuz beradigan turli kamchiliklar natijasidatalabalarning o'qishdan ko'ngli soviydi. Bu individual, ruhiy va intellektual qobiliyati darajasiga nisbatan o'zlashtirish darajasi tushib ketishida ifodalanadi.

O'quv jarayonida tosqinliklar yuz berganmi yo'qligini quyidagi mezonlar bo'yicha aniqlash mumkin:

O'zlashtirish ko'rsatkichining pasayishi;

Darsda qatnashish darajasining pasayishi;

Materialni o'zlashtirish uchun ajratilgan vaqtda ulgurmaslik.

Demak, dars jarayonini tashkil qilishda o'qituvchi iloji boricha ana shu kamchiliklar yuz bermasligining oldini olishga harakat qilishi kerak.

Darsda pedagog interaktiv metodlarni qo'llashi uchun shaxsiy tajriba talab qilinadi. Inteaktiv metod va ularni qo'llash haqida ko'plab o'quv uslubiy adabiyotlarni o'qish mumkin. Lekin ularni qo'llash malakasiga esa bevosita ana shu jarayonda o'zi qatnashibgina ega bo'lishi, ko'nikma hosil qilishi mumkin.

Dars o'tish metodlarini tanlash mezonlari

O'qituvchi dars rejalashtirar ekan, albatta uni qanday metod asosida o'tkazish haqida bosh qotiradi. Yuzaki qaraganda, har bir mavzuni xohlagan metodni qo'llab o'tkazaversa bo'ladi, lekin amalda buning iloji yo'q. bunga qator ob'ektiv va sub'ektiv sabablar, mavjud sharoit salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Psixologiya, pedagogiki bo'yicha o'quv va ilmiy adabiyotlardan dars o'tish metodini tanlashga ta'sir qiluvchi juda ko'p omillar ko'rsatiladi.

Kitobi mualliflarning fikricha talim metodini tanlash yoki aniqlashning oltita umumiy shart-sharoitlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Bular:

1. O'qitishning qonuniyatlari va tamoyillari;
2. Fanning mazmuni va o'rganish metodi, jumladan, uning predmeti va mavzulari;
3. O'qitishning maqsadi va vazifalari;
4. Talabalarning o'quv imkoniyatlari (Yoshi, tayyorgarlik darajalari, guruhining xususiyatlari);
5. Tashqi sharoitlar (geografik, ishlab chiqarish, atrof-muhit)
6. O'quvchilarning imkoniyatlari.

Turli-tuman omillarning dars o'tish metodini tanlashdagi o'rinlarini ierarxik tarzda joylashtiradigan bo'lsak, ko'pchilik psixologlar va pedagog olimlarning fikricha, birinchi o'rinda ta'limning maqsadi turadi. Aynan dars o'tish maqsadida biz nimaga erishishimiz lozimligi ifodalanadi, erishishimiz zarur bo'lgan natija belgilanadi. Ikkinchi o'rinda ta'limning motivatsiya darajasi turadi.

Motivatsiya – bu biologic jihatdan insonning irsiy va to’plangan tajribasi asosida individual va guruh ravishda ehtiyojlarini qondirishga yo’naltirilgan, undaydigan tuyg’u. Insonni o’qishga o’rganishga ham ana shu tuyg’u undaydi. O’qituvchi dars o’tish metodini tanlar ekan, albatta, o’quvchi, talabalardagi motivatsiya darajasiga e’tibor berish kerak.

Dars o’tish metodini tanlagan ta’lim qonuniyatlari va realizatsiya qilishni nazardan qochirmaslik kerak (**qonuniyat** ob’ektiv amal qiluvchi hodisalarning muhim aloqadorligi, bog’lanishlari va ularning qonunlari, qonuniy asosda tabiiy ravishda o’z-o’zidan kelib chiquvchi muqarrar ish, hodisa va boshqa shu kabilar).

Har bir fanni o’rganishda dars o’tish metodlari ta’lim qonuniyatlaridan didaktik prinsiplardan kelib chiqqan holda tanlanadi.

XV-XVI asrlarda mashhur olimlar bilishning asosiy qonuniyatlariga faqat o’qitishning emas, balki axloqiy tarbiyalashning ham yetakchi asosi sifatida qaraganlar.

Ijtimoiy – pedagogik qonuniyatlar quyidagilarda ifodalanadi:

- Ta’lim jarayoni jamiyat taraqqiyotini aks ettiradi;
- Ta’lim va tarbiya jarayoni hamda o’quvchi- talabalar tafakkurini rivojlanishi bir-biri bilan uzviy bog’langan;
- O’qitish va o’rganish jarayonlari yaxlit ta’lim jarayoni, muayyan ta’lim mazmuni bilan bir-birini taqazo etadi va ikki tomonlama qonuniy aloqani tashkil etadi;
- O’quvchi, talabani biron-bir faoliyatga o’rgatish uni shu faoliyatga maqsadga muvofiq jalb etish orqali amalga oshiriladi;
- O’qitish maqsad va o’quv yurti ta’lim mazmuni, o’qitish metodlari va shakllari o’rtasidagi qonuniy bog’liqlik;
- O’quv jarayoni o’quvchi, talaba maqsadining o’qituvchi maqsadiga muvofiq bo’lishi tufayli amalga oshadi. Bunda o’qituvchi faoliyati ozlashtirishi lozim bo’lgan mazmuniga mos bo’lishi shart;

- Ta'lim mazmunini o'zlashtirish sur'ati va puxtaligi, o'qituvchi tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan o'quv faoliyatiga, o'quvchi, talabalarni bilishga bo'lgan qiziqishini ta'minlash;
- Ularning har tomonlama rivojlanishini' kamol topishi uchun o'zlashtirishi mumkin bo'lgan o'quv jarayoniga qay darajada jalb qilinishi;
- O'zlashtirilgan o'quv materialini mazmunining puxtaligini ta'minlashda mavzuni to'liq yoki qisman takrorlash.

O'quv jarayonida talabalar bilim qununiyatlaridan qanday foydalanishlari didaktik prinsiplarga amal qilish bilan bog'liqdir.

Albatta dars o'tish metodlarini tanlayotganimizda fanni o'rganishga qo'yilgan talablar va fannining mazmuniga alohida ahamiyat berish lozim. Bir fanni o'zlashtirishda yaxshi natija bergan metod boshqa fanga talabalarni chuqur o'zlashtirishlari uchun yaxshi yordam bermasligi mumkin. Shuning uchun ham dars o'tish metodlarini tanlaganda, albatta, fanning xususiyatlariga alohida diqqat qaratish lozim.

Fanni o'rganishda oquv materialining murakkabligi va miqdori ham muhim rol o'ynaydi. Demak dars o'tish metodini tanlashda fanning bu jihatlarini ham hisobga olish lozim. Masalan, oliy o'quv yurtlarida iqtisodiyot nazariyasi, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari iqtisodiyot asoslari fanini o'rganishda abstract tafakkur nihoyatda katta rol o'ynaydi. Buxgalteriya hisobi, tahlil, soliq va boshqa shu kabi fanlarda amaliy metodlar fanni o'rganishga katta yordam beradi. Demak, metodlarni muvofiq ravishda tanlash lozim.

Dars o'tishda qanday metodni tanlash o'rganilayotgan fanga, uning xususiyatlariga, o'rganiladigan mavzularga bog'liq. Masalan, statistika fanida iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash asosiy rol o'ynasa, buxgalteriya hisobi fanida esa hujjatlashtirishga asosiy diqqat qaratiladi. Bir mavzuning mazmuni munozarada chuqur o'zlashtirilsa, ikkinchisidiki masala-mashq yechishda ko'proq tushunarli bo'ladi.

Dars jarayoni qanday metod asosida tashkil etishda o'quvchi talabalarning o'rtacha bilim darajasi ham muhim rol o'ynaydi.

Guruhda talabalarning bilim darajasi yuqori bo'lsa, muvofiq ravishda ijodiy izlanishga undaydigan metodlarni qo'llash zarur. Bu ularni yanada ko'proq o'qishga, izlanishga olib keladi. Bilim darajasi past bo'lsa, ularga fanning mazmunini ozlashtirishga yordam beruvchi metodlarni tanlagan ma'qul.

Dars o'tish qiyin bo'lgan guruh talabalarning bilim darajasi bir-biridan keskin farq qiladigan gurundir. Shuning uchun bunday guruhlarda bilimdonlar boshqalarga yordam berishga erishishga, fanni o'zlashtirishga ko'maklashadigan metodlarni ko'proq tanlashga to'g'ri keladi.

O'qituvchi dars metodini tanlar ekan **talabalarning faolligi, qiziqishini** ham hisobga olishi zarur. Talabalarning qiziqishi past guruhlarda ularning faolligini oshiruvchi, fanni o'rganishga qiziqish uyg'otuvchi metodlarni qo'llash zarur. Bunda modellashtiruvchi o'yin turli qiziqarli mashqlar, konkurslar o'tkazish, talabalarga individual topshiriqlar berish, aytaylik, biron iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zgarishidan qanday xulosa chiqishi borasidagi fikrlashlar bilan kechadi.

Talabalarning faolligi yuqori guruhlarda ularni o'z ustida mustaqil ishlashlarini ta'minlovchi, erishgan darajada qotib qolmay, yanada ko'proq bilishga undovchi metodlarni qo'llash mumkin.

Dars o'tish metodini tanlashda **ta'lim berish muddatini** ham hisobga olish zarur. Ma'lumki, vaqt inson uchun eng cheklangan resurs. Shuning uchun talabalarni doimo vaqtdan unumli foydalanishga o'rgatish zarur. Fanni o'rganishga umumiy qancha vaqt berilgani, shulardan mavzularga qancha vaqt ajratilganiga qarab, dars o'tish zarur.

Shubhasiz, dars o'tish metodlarini tanlashda moddiy- texnik ba'za o'qitishning tashkiliy shart-sharoitlari ham muhim o'rin tutadi. Shuning uchun o'qituvchi har bir

mavzuga ajratilgan vaqtdan kelib chiqib, maqsadga erishish uchun o'rganilishi zarur bo'lgan asosiy savollarga ko'proq vaqt ajratishi, shunga muvofiq dars o'tish metodini tanlab va uni o'tkazishni rejalashtirishi zarur.

Dars o'tish metodini tanlashga ta'sir etadigan yana biro mil darsni shakli va tarkibidir. Albatta, nazariy darsda tanlangan metodni amaliy, darsda ham qo'llash kutilgan natijani bermaydi. O'qitish metodini tanlashda guruhdagi talabalar soni ham katta rol o'ynaydi. Kichik guruhlarda muvofiqiyat bilan o'llanilgan metod katta guruhlarda kutilgan natijani bermasligi mumkin, yoki umuman qo'llash qiyin bo'ladi.

Dars jarayonida qo'llaniladigan metodni tanlashda o'qituvchi bilan talabalar o'rtasida o'quv jarayonida shakllanadigan munosabatlarda o'zaro hamkorlikka diqqat qaratilsin, boshqalarida aforitallik ustun. Dars o'tish metodini tanlashda eng muhim omil bu o'qituvchining darsga tayyorgarliga darajasidir. Chunki qaysi metodni qo'llash, qanday qilib dars o'tish, darsning mazmunin talabalar ongiga yetkazish o'qituvchiga, uning bilimi, salohiyati, kaspiy ko'nikmasi, mahoratiga bo'g'liq.

Yuzaki qaraganda dars o'tish metodini tanlash murakkab emas. Ularni qanday qo'llash uchun o'qituvchida tajriba bor. Ulardan birortasini tanlasa bo'ldi deya fikr yuritamiz. Lekin ko'rib o'tkanimizdek, dars jarayonini tashkil etishga ko'plab omillar ta'sir qiladi.

Bundan tashqari real jarayonga kutilmagan holatlar, sabablar ta'sir qilishi mumkinki, uni avvaldan ko'rib, hisobga olib bo'lmaydi. Dars o'tishda samarali metodlarni qo'llash deganda, mavjud turli-tuman metodlarni orasidan qabul qilingan mezonlar bo'yicha mavjud sharoitda eng yuqori natijaga erishiladigan metodlarni qo'llash tushuniladi. Ular har har bir fan, mavzu, savol, guruh uchun tuyrli-tuman bo'lishi mumkin.

Dars metodlarini tanlashda yangi mavzuni, materialni o'rganishi, uni mustahkamlash, mavzuni umulashtirish va dars jarayoni bosqichlari ham katta rol o'ynaydi.

II – bob Firma faoliyatining iqtisodiy tahlili mavzusi va dars o'tishning o'ziga xos texnologitasi

2.1. firmalar va ular o'rtasidagi aloqadorlik. Firmalarning asosiy shakllari.

Iqtisodiy bilim asoslari fanining "firma faoliyatining iqtisodiy tahlili" mavzusida zamonaviy dars o'tish texnologiyasi. " Firma faoliyatining iqtisodiy tahlili" mavzusiga zamonaviy dars o'tish metodikasi bo'yicha o'qitish texnologiyasi.

Mavzu : firma faoliyatining iqtisodiy tahlili	
1.1.Mavzuni o'qitish texnologiyasi	
Vaqt – 2 soat	O'quvchilar: soni 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotlarning shakli	Kirish, visual, ma'ruza
Mashg'ulotning rejasi	1. Firma va uning asosiy shakllari 2. Firma faoliyatida marketing va menejment 3. Firma faoliyatining iqtisodiy tahlili 4. Xulosa
O'quv mashg'ulotining maqsadi: firma va uning tarkibi, iqtisodiy faoliyatini misol va masalalari orqali dars jarayonida o'quvchilar bilan birgalikda tahlil etish	
Pedagogic vazifalar: firma tushunchasi; firmaning tashkiliy-huquqiy asoslari; firmaning iqtisodiy asoslari; firmada menejment va marketing; firma faoliyatini tahlili.	O'quv faoliyatining natijalari: O'quvchi: firma tushunchasi bo'yicha o'z fikrini misollar orqali bayon etadi; firma boshqaruviga o'z munosabatini bildiradi; firma faoliyatining iqtisodiy tahlili bo'yicha masalalar yechadi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Visual maruza, bilish, so'rov, bayon

	qilish, klaster, "xa-yo'q" texnikasi
O'qitish vositalari	Matn praekti, tarqatma materiallar, grafik organayzer.
O'qitish shakli	Jamoa, guruh va juftlikda ishlash
O'qitish shart-sharoiti	Praekti kompyuter bilan jihozlash, auditoriya.

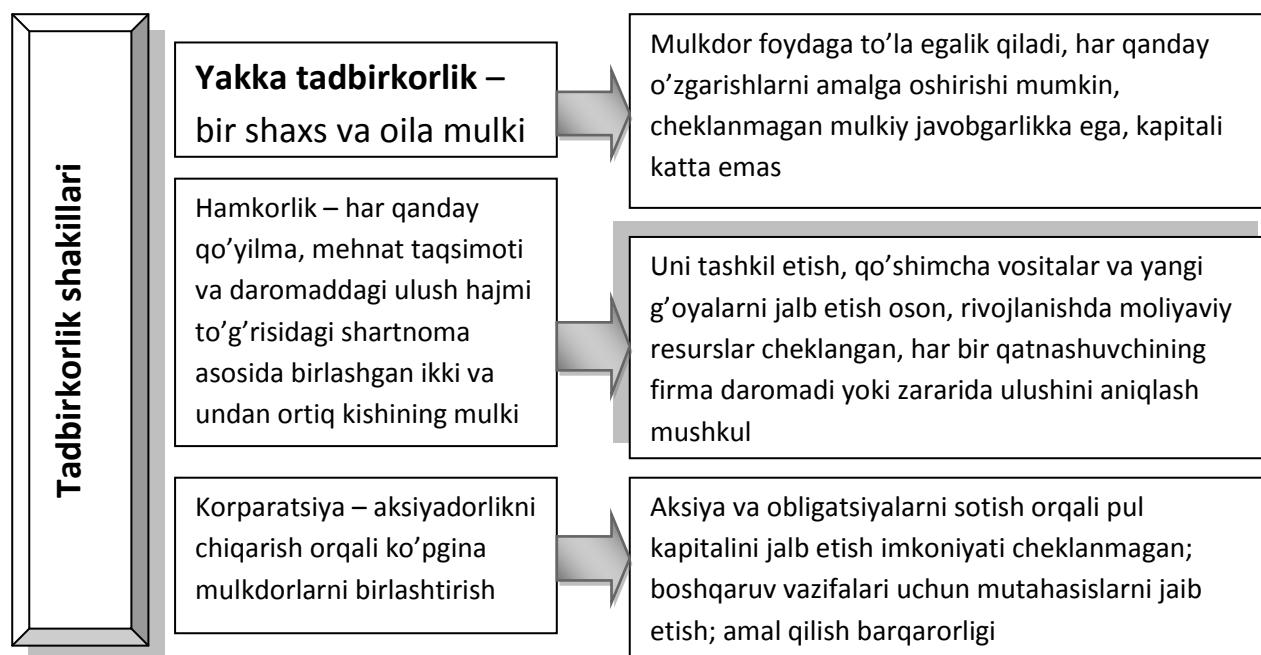
Dars mashg'ulotining texnologik xaritasi.

Boshlanishi vaqti	Faoliyati mazmuni	
	O'qituvchi	O'quvchi
1-bosqichkirish (10 minut)	1.1. Mavzu uchun maqsadi, o'quv mashg'ulotidan kutilayotgan natijalar ma'lum qilinadi	1.1. Eshitadi, yozib oladi
2-bosqich Asosiy qism (60 minut)	2.1. O'quvchilar e'tiborini jalb etish va bilim darajalarini aniqlash uchun tezkor savol-javob o'tkazadi. - Firma sozini qanday tushunasiz? - Firma turlarini ayting - Firmani boshqarish deganda nimani tushunasiz? 2.2. o'qituvchi visual materiallardan foydalangan holda mavzuni bayon etishda davom etadi. Firma uning shakllari, uni boshqarish usullari marketing hizmatini tashkil etish, firma faoliyati ko'rsatkichlari va ularning iqtisodiy tahlilini sharxlaydi 2.3. firmalarning sarf xarajatlarini ko'rsatib o'tadi 2.4. firmaning rentabililigi, foydasi, sof foydasi uning	2.1. eshtadi, navbat bilan bir-birini takrorlamay atamalarni aytadi o'ylaydi, javob beradi. Javob beradi va tog'ri javobni eshitadi. Sxema va jadvallar mazmunini muxokama qiladi. Savollar berib asosiy jarayonni yozib oladi. Eslab qoladi. Yozib oladi har bir savollarga javob

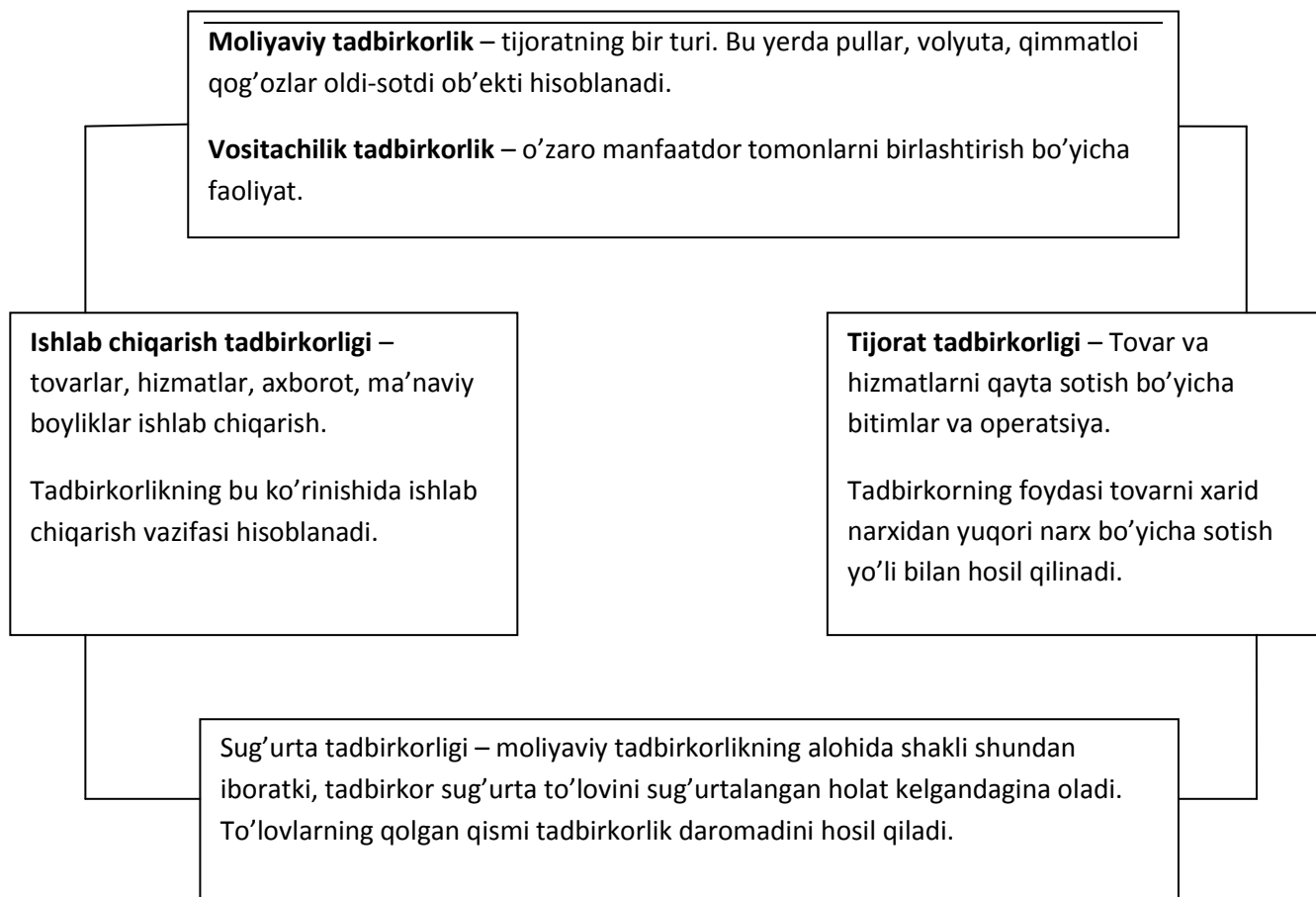
3-bosqich Yakuniy (10 minut)	taqsimlanishini tushuntiradi. 3.1. Mavzuga yakun yasaydi va o'quvchilar e'tiborini asosiy masalalarga qaratadi faol ishtirok etgan o'quvchilarni rag'batlantiradi, topshirilar beradi.	berishga harakat qiladi. Formulalardan foydalanib masalalar yechishni rejalashtiradi. Eshitadi aniqlashtiradi, topshiriqni yozib oladi.

Vizual material

Tadbirkorlik ob'ektlari va sub'ektlari.

Tadbirkorlik turlari.

Tadbirkorlik turlari

Asosiy kapital (asosiy fondler) – mehnat vositalarida tabiiy mujassam bo'lgan ishlab chiqarish kapitalining bir qismi, ishlab chiqarishning bir necha davrlarida xizmat qiladi, oxirigacha tabiiy shaklini saqlab qoladi qiymatini amortizatsiya ko'rinishida moddalar bo'yicha maxsulotga o'tkazadi, bu amortizatsiya hisobidan qayta tiklanadi va firma mahsulotini sotish bo'yicha qaytariladi (binolar, inshootlar, mashinalar, dastgohlar, asboblari).

Aylanma kapital (aylanma fondler) – mehnat vositalarida tabiiy mujassam bo'lgan ishlab chiqarish kapitalining bir qismi, bir ishlab chiqarish davrida xizmat qiladi, mahsulotni sotishga qiymatini butunlay o'tkazadi, har bir davrda tiklanadi va har bir sotuvda firmaga qaytadi (xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya).

Tabiiy eskirish – asosiy kapital elementlarining ishlab chiqarish jarayonida foydalanib kelgusida foydalanish uchun tabiiy ravishda keraksiz bo'lib qolishi jarayoni.

Ma'naviy eskirish – yanada arzon yoki yanada zamonaviy uskuna paydo bo'lishi

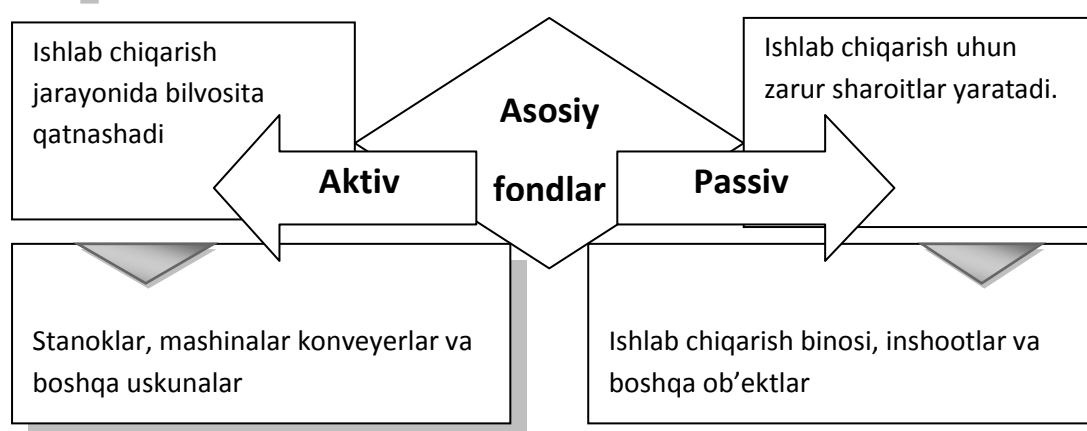
natijasida asosiy kapitalning qadrsizlanishi jarayoni. FTI bilan bog'liq

Amortizatsiya (lot. *amortisatio* – qoplash) – asosiy fondler qiymatining ular

yordamida ishlab chiqariluvchi mahsulot yoki xizmatga asta-sekin o'tishi, pul

vositalarini maqsadli to'plashva ularni eskirgan asosiy fondlarni qoplash uchun

qo'llash.

Asosiy fondlarni aktivlar va passivlarga bo'linishi

Foyda va uning mohiyati, turlari. Foyda nomasi va massasi.

Jamiyat nuqtai nazaridan, takror ishlab chiqarish samaradorligi cheklangan resurslardan samaeali foydalanishga bog'liq. Bu samaradorlik o'zida resurslarni taqsimlash samaradorligi va ishlab chiqarish samaradorligini ifodalaydi. Resurslarni taqsimlashning samaradoligiga erishish uchun natijada jamiyatga eng zarur bo'lgan maxsulotlarning ma'lum turlari olinsin

Korxona faoliyatining samaradolik darajasiga baho berishda ham uning erishgan natijasi (iqtisodiy yoki sof foyda) ishlab chiqarish sarf-harajatlari yoki qo'llanilgan resurslar miqdori bilan taqqoslanadi.

Foyda ishlab ciqarish jarayonida yaratilgan qoshimcha mahsulotning o'zgargan shaklidir. Demak, foydaning asl manbai qo'shimcha mahsulot bo'lib, u mahsulot sotilgandan kiyin pul shaklida namoyon bo'ladi.

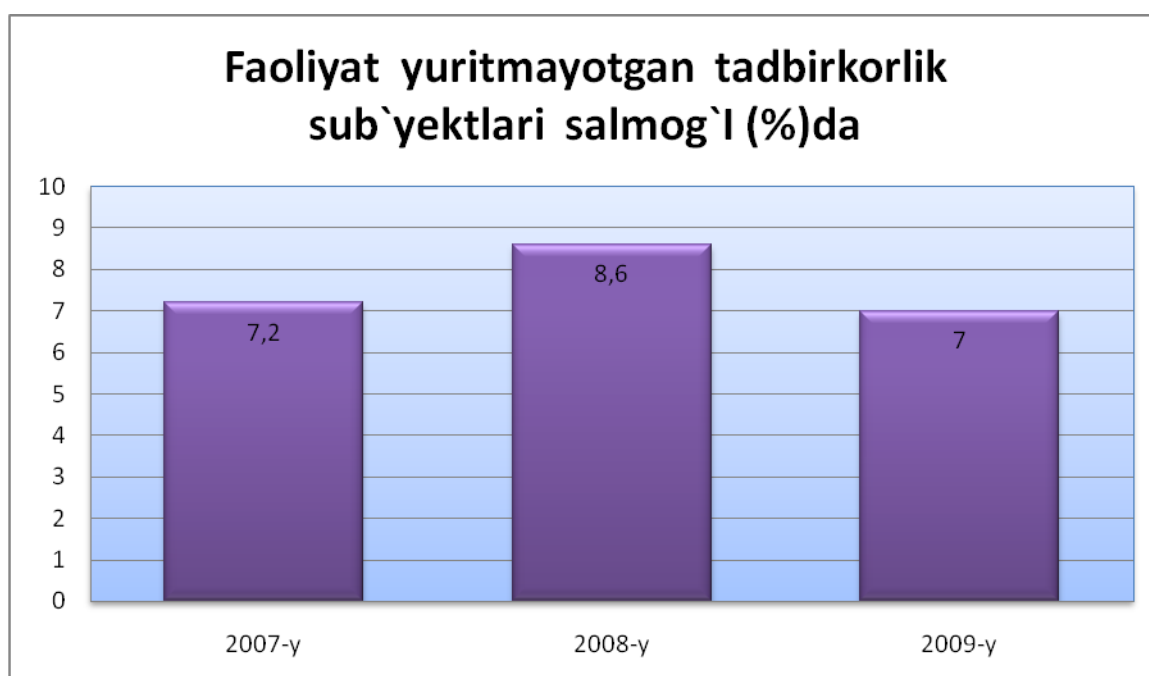
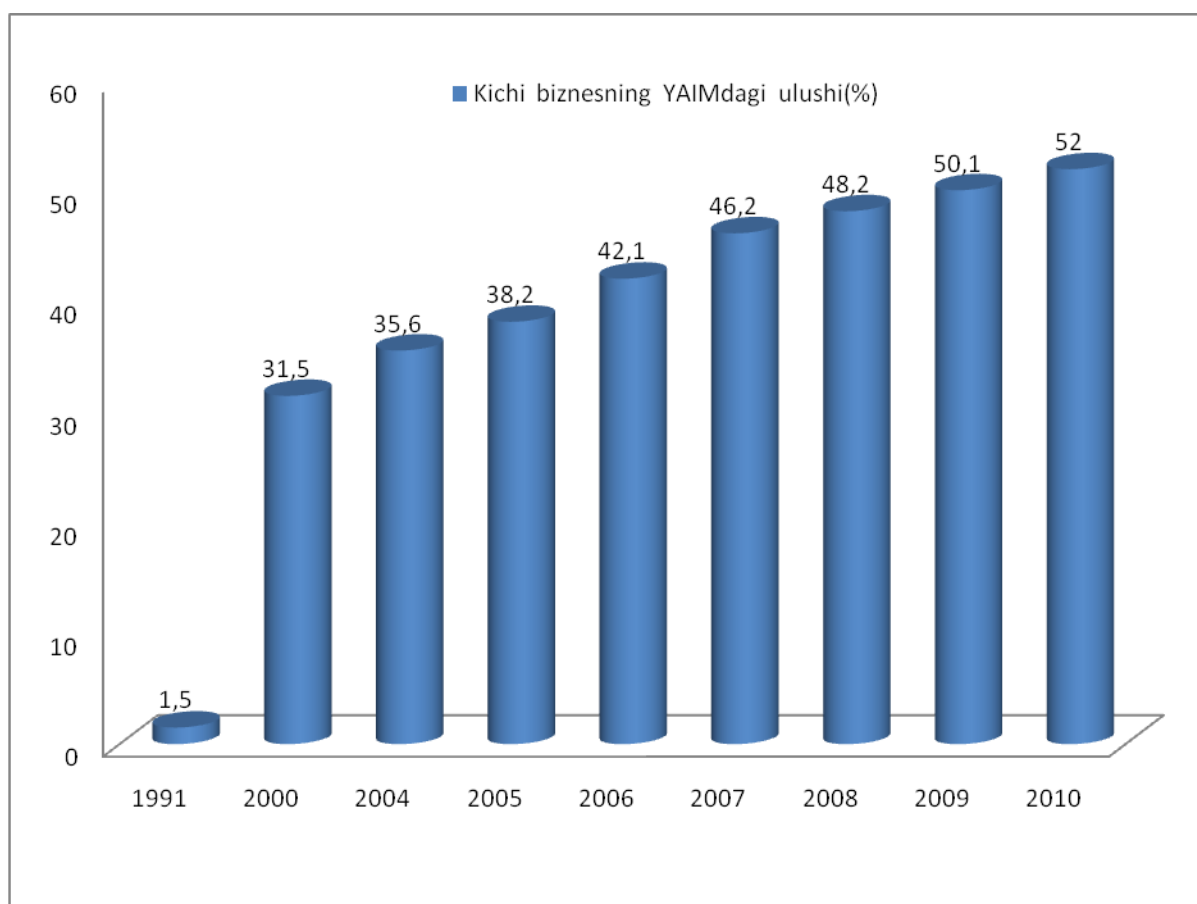
Iqtisodiy foyda – tovarlarni sotishdan tushgan yalpi pul tushumidan shu mahsulotlarni ishlab chiqarishga qilingan barcha xarajatlar ayirmasining natijasidir.

Sof foyda – korxonaning umumiy foydasidan byudjetga ya'ni soliq to'lovlari, banklarga to'lovlar va boshqa majburiyatlar chiqarib tashlangandan kiyingi foydadir.

Foyda massasi – korxona fotdasining mutloq miqdoridir.Foyda massasining umumiy xarajatlarga nisbatining foizlardagi ifodasi foyda normasi deyiladi.

Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot u
mumiy hajmi o'zgarmagan

1-muammo. Nima deb uylaysiz, nima uchun tadbirkorlik faoliyati hozirgi kunda iqtisodiy rivojlanishning asosiy faoliyat turi bulib kolmokda? Kichik muammolar:

1. "Tadbirkor" tushunchasining "mulkdor" tushunchasidan farki nima?

2. "Tadbirkorlik" va "Biznes" tushunchalarining-chi? Z.Nima uchun tadbirkor taxdika bilan faoliyat kursatadi?

2-muammo. Tadbirkorlik faoliyatining u yoki bu shaklining ustunligi nimaga boglik? Kichik muammolar:

1. Qanday sharoit tadbirkorlikning kelib chikishiga sabab bulgan?

2. Tadbirkorlik shakllari bir-biridan kaysi xususiyatlari bilan fark kiladi?

3-muammo. Nima uchun kapital doimo doiraviy aylanishda buladi?

Kichik muammolar:

1. Asosiy va aylanma kapitalning uzi nima?

2. Ular urtasidagi nisbat nimaga boglik?

3. Amortizatsiya fondidan kanday foydalanish samaralirok?

O'quv materiyallari

Tadbirkorlik faoliyatining moxiyati, tamoyillari, shartlari va kurinishlari.

Tadbirkorlik faoliyati biznesning bir shakli sifatida namoyon buladi va uning turli soxalarida amalga oshiriladi.

Uzbekistonning «Tadbirkorlik tut"risida»gi konuni-ga asosan tadbirkorlik-fukdrolarning foyda yoki shaxsiy daromad olishga yo'naltirilgan mustavil, tashabbuskor faoliyati bulib, u fukdroning uz nomidan, uzining ^ki yuridik shaxsning mulkiy javobgarligi asosida amalga oshiriladi.

«Tadbirkorlik-mulkchilik sub'ektlarining foyda olish maksadida tavakkal kilib va mulkiy javobgarligi asosida, amaldagi konunlar doirasida tashabbus bilan iktisodiy faoliyat ku rsatishidir»¹

Tadbirkorlik insonlarning ichki imkoniyatlarini, kobiliyatlarini ochib berishga yo'naltirilgan iktisodiy faoliyat bulgan ligi sababli kupchilik tadbirkor bulishga intiladi. Tadbirkorlikni rivojlantirish orkdli asta-sekin mamlakatda mulkdorlar sinfi shakllana boshlaydi.

Mulkdorlar sinfini shakllantirish borasidagi «...eng muxim va dolzarb vazifa - ... mulkiy xakikiy egalari kuliga berishni jadallashtirish, tadbirkorlik uchun keng el ochib be rish va mulkdorda yangi mulk egasi xissiyotini tarbiyalashdan iborat» dir.

Tadbirkorlikning asosiy tamoyillari mavjud bulib, ular kuyidagilardan iborat:

1. Mulk soxibi bulish. Tadbirkor resurslar yoki maxsulotlarning egasi bulishi kerak.

2. Foyda olishga intilish. Tadbirkorning boyishdan iborat iktisodiy manfaati bulib, foyda olish orkdli erishiladi.
3. Iktisodiy erkinlik.
4. Iktisodiy mas'uliyat. Tadbirkor mas'uliyatni uz zimmasiga olib, kurgan foyda yoki zarariga uzi javob beradi.
5. Iktisodiy tavakkalchilik. Tadbirkor tavakkal kilib, iktisodiy xavf-xatarni uz zimmasiga oladi, chuv tushib kolishdan kurkmaydi.
6. Krnun-koidalarga rioya kilish. Tadbirkor say'i-xarakatining uz koidalari bor, ularga itoat kilipsh shart.
7. Rakobat k>rashida katnashish. Tadbirkor kar doim bophalar bilan «kim yutkazadi» koidasiga kura bellashuvi shart.
8. Xdlollik bilan ish yuritish. Tadbirkorlik xalol yo'l bilan pul gopishga asoslanishi zarur, kalloblik, g'irromlik va aldamchilik esa uning tabiatiga zid.
9. Tadbirkorlik siri. Biznes ishida texnologiya, yangi tovar yaratish, bozor topish, narx belgilash, kontrakt tuzish va boshkalar sir saklanadi.
10. Nufuz (imij)ga era bulish. Nufuz xalk orasida, tadbirkorlar doirasida obru-e'tiborli bulishni bildiradi.

Tadbirkorlikda uz-uzini boshkarish tartibi bor. Davlat firma ishiga aralashmaydi, balki iktisodiy siyosati bilan tadbirkorlarga kumaklashadi, konunlar orkali tadbirkorlik uchun sharoit yaratadi.

Kuyidagi tadbirkorlik shakllari mavjud:

- Faoliyat yo'nalishi buyicha : ishlab chikarish, tijorat, moliyaviy va innovatsion tadbirkorlik faoliyati;
- Tadbirkorlikning kanday vazifani bajarishiga yo'naltirilganiga karab : ishlab chikarishni boshkarish, moliyalashtirish, vositachilik va maslaxdtchilikka karatilgan tadbirkorlik, faoliyat turlarining soni buyicha: bitta soxadagi va kup tarmokli tadbirkorlik;
- Faoliyat murakkablighi buyicha: maxsus bilim talab kiladigan, texnologiyaga va nodir bilimga asoslangan tadbirkorlik;

- Faoliyatning tarmok yo'nalishlari buyicha sanoat, agrosanoat, kishlok xujaligi, kurilish va boshka xujalik tarmoklaridagi tadbirkorlik. Tadbirkorlikning sub'ektlari jismoniy va yuridik shaxslar bulishi mumkin.

- xususiy tadbirkorlik jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan amalda uzining shaxsiy (xususiy) mulki asosida tashkil kilinadi.

- jamoat, tadbirkorligi -fukarolar guruxining jamlanma mulki asosida tashkil kilinadi;

- aralash tadbirkorlik bitta (yoki bir necha) yuridik shaxe (korxona) va bir necha jismoniy shaxslar mulkini birlashtirish asosida tashkil kilinadi;

- kushma tadbirkorlik-ikki yoki undan ortik yuridik shaxslar (shu jumladan chet el korxonalari) mulkini birlashtirish asosida tashkil topadi;

- shartnomaviy tadbirkorlik-mulk egasi bulmagan korxona raxbari tomonidan shartnoma asosida amalga oshiriladi.

2.Firmalar va ular urtasidagi alokadorlik. Firmalarniig asosiy shakllari.

Tadbirkorlik mavxum narsa bulmay, firmalar faoliyatida ifoda etiladi. Firma bozor uchun ishlovchi korxona.Korxona kaysi mulkka taallukli bulmasin firma, zavod, fabrika nomlari bilan yuritiladi. Dexkon xujaligi bundan istisno, u fermer xujaligi deb ataladi. Kishlok xujaligida agrofimlar xam faoliyat kursatadi.

Firma muayyan turdagi maxsulot ishlab chikarishga va xizmat kursatishga ixtisoslashadi, bozorga karab ish yuritiladi, iktisodiy jixatdan mustakil buladi.

Firmalar va xujaliklar, birinchidan, erkin bozor uchun ishlasalar, ikkinchidan, davlat buyurtmasiga binoan ishlaydilar, tovarni davlatga xarid narxida sotadilar. Shu jixatdan ular yarim mustakil buladi l ar.

Uzining faoliyat mikiyosiga karab firmalar kichik, urta va yirik korxonalarga bulinadi. Korxonalarni kichik, urta va yirik korxonalarga ajratilishining asosiy belgilari birinchidan, ishlovchilar soni bulsa, ikkinchidan, korxonada ishlab chikaradigan maxsulot xajmi, uchinchidan korxonaning asosiy va aylanma fondlarining kiymati va mikdoridir. Uzbekistonda ishlovchilar soni sanoat va kurilishda 50 kishigacha, boshka ishlab chikarishda 25 kishigacha, fan va ilmiy xizmat kursatish soxasida 10 kishigacha, chakana savdoda 5 kishigacha bulsa bunday korxonalar kichik korxonalar xisoblanadi.

Korxonalar uz navbatida kichik, urta va yirik biznesni tashkil etadi. Kichik va urta biznes serkapital bulmaydi, sharoitga tez moslashadi, uning uchun pul topish oson, muximi unda iktisodiy xatar kamrok buladi.

Kichik va urta biznesda yukorida kayd kilingan afzalliklar bilan bir katorda kamchiliklar xam mavjud. Ular kuyidagilardan iborat:

- xodimlarni jalb etish kiyinrok buladi;
- shaxsiy muammolar kiyin echiladi (ta'tilning yo'kligi, xom ashyo, yonilgi-energetika resurslari narxi kutarilishi, soliklar oshirilgani):
- tadbirkor yakka javobgar xisoblanadi;
- uz majburiyatlarini doimiy ravishda ado etib borishga tugri keladi;
- ixtisoslashgan menejerlik etarlicha bulmaydi;
- faoliyat muddatining noanikligi, uning fakat faol paytdagina serdaromad bulishi va xokazo.

Firmalarning turlari kup, ular dan asosiylarini kurib chikamiz.

Xususiy firma ayrim shaxslarga yoki oilalarga karashli korxona bulib, yakka xususiy mulk xisoblanadi. Bunday korxonalar asosan kichik biznes doirasida ish yuritadilar. Xususiy firma egasi yakka soxib, uning ustidan xech kim xujayinlik kila olmaydi, topilgan foydani uzi oladi, ya'ni uni boshkalar bilan baxam kurmaydi, zararni xam fakat uzi kutaradi.

Bunday firmada xatar fakat bir kishining, ya'ni soxib zimmasiga tushadi.

Shirkat firmalari tadbirkorlikda javobgarlikni kamaytirish uchun shirkat shaklidagi firmalar tuziladi. Shirkat bir necha soxalarning mulkini birlashtirish va tadbirkorlikdan olingan foydani baxam kurishga asoslangan sherikchilik firmasidir. Shirkat, birinchidan, kichik miqdordagi pullarni jamlab katta pul yigish va uni tadbirkorlikka kuyish imkonini beradi; ikkinchidan, tadbirkorlik javobgarligini kupchilikka, xatto, puli ozlarning xam tadbirkorlik bilan shug ullanishiga imkon beradi, ya'ni u kapital ni demokratiyalashtiradi. Shu afzalliklari tufayli shirkatlar keng tarkdigan va ular ikki xil buladi.

A) Mas'uliyati cheklanmagan firma. Uning mulki sherikchilik asosida yuzaga keladi. Sheriklarning dastlabki mulki firmaning ustav kapitali deyiladi.

Bu mulkka xar bir sherik uz xissasini k,ushadi. Ammo xissadorlar tuda xukukli va xukuki cheklangan sheriklarga bulinadi. Tula xukukli sheriklar firmaning xam javobgarligini, foyda-yu zararini xam baxam kuradilar, ular ustav fondiga kancha pul kuysalar, xissasiga karab foyda oladilar.

B) Mas'uliyati cheklangan firma.Uning kapitali sheriklarning ustav fondiga kuygan payi xisobidan shakllanadi. Shunday firmalar nomiga «limited» degan suz kushiladi, bu inglizcha «cheklangan» degan ma'noni beradi. Bunday firma bilan munosabatda bulganda firmaning faoliyatida ishkallik yuz bersa, undan fakat ustav kapitaliga teng pulni undirish mumkinligini esdan chikarmaslik kerak.

Mas'uliyati cheklangan firmalarning eng keng tarkalغان shakli aktsiyadorlik jamiyatlaridir. Aktsionerlik jamiyatlari ochik va yopik turda buladi. Ochik turdagi aktsionerlik jamiyatida aktsiyalar erkin sotilishi va sotib olinishi mumkin buladi. Yopik turdagi aktsionerlik jamiyatlari da esa aktsiyalar bir necha kishilar (korxonalar)ga tegishli bulib, bozorda эркин сотиб олиниши мумкин емас. Aktsionerlik jamiyatlari uziga kuyilgan kapitalning mikdoriga karab aktsiyalar chikaradi. Ushbu aktsiyalarni sotib olgan kishilar aktsionerlarga aylanadilar va foydadan uz xissasi di viden dni olishga xakli buladilar.

Aralash firmalar xususiy, davlat va jamoa mulkining aralash mablaglariga tayanadi.

Kushma (korxonalar) firmalar xam shunday firmalar katoriga kiradi.

Kontsern korxonalarning ishlab chikarish, investitsiya, moliya, texnika, tashki iktisodiy alokalar soxasida birgalikda ish yuritishni kuzlaydigan uyushmasi xisoblanadi.

Firmalar shoxobchasi (filiali) yirik firmalarning tarkibiy kismi bulib, turli joylarda ish yuritadi. Mazkur korxona mustakil bulmay, bosh firmaning bir kismi xisoblanadi.

Firma mustaqil tovar ishlab chikaruvchi sifatida u yoki bu soxdda ixtisoslashadi. Ixtisoslashuv tovarlarni sifatli chikarish va arzonga tushirish shartidir.

Shu sababli universal, ya'ni xamma ish bilan mashg' ul firmalar bulmaydi, ular bir yoki bir necha tovarlar ishlab chikarish soxasida ixtisoslashadi.

Ixtisoslashuvning ikki afzal tomoni bor: birinchidan, mexnat unumdorligini oshiradi, xarajatlarni pasaytirib, foydani oshirish imkonini beradi. Ikkinchidan, sifatli tovar chikarishni; binobarin, tovarning bozorda yaxshi sotilishini ta'minlaydi.

- axborot tuplash va uni turkumlash;

- tavsiyanomalarni ishlab chikish.

Firma xujaligi ichidagi bulinmalarining faoliyat xarakatlarini muvofiqlashtirish; tashqi muxitning kutiladigan taraqqiyoti omillarini va uni uzgaruvchilik darajasini aniqlash;

firma xodimlarini kutilmagan xolda paydo bulganda befoyda xarakatlarini kamaytirish; bajaruvchilar o'rtasidagi samarali munosabatlarni ta'minlash.

Marketing strategik rejasi korxonaning xom-ashyo, mexnat, moliya va boshqa resurslarini samarali ishlatilishiga muljal qilib yo'naltirilgan, faoliyatidir.

Foyda va uning moxiyati, turlari. Foyda normasi va massasi.

Jamiyat nuqtai nazaridan, takror ishlab chiqarish samaradorligi cheklangan resurslardan samarali foydalanishga bog'liq. Bu samaradorlik o'zida resurslarni taqsimlash samaradorligi va ishlab chiqarish samaradorligini ifodalaydi. Resurslarni taqsimlashning samaradorligiga erishish uchun resurslar korxona va tarmoqlar o'rtasida shunday taqsimlanishi kerakki, natijada jamiyatga eng zarur bulgan maxsulotlarning ma'lum turlari olinsin.

Korxona faoliyatining samaradorlik darajasiga baxo berishda xam uning erishgan natijasi (iqtisodiy yoki sof foyda) ishlab chiqarish sarf xarajatlari yoki qo'llanilgan resurslar miqdori bilan taqqoslanadi.

Foyda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qushimcha maxsulotning o'zgargan shaklidir. Demak, foydaning asl manbai qo'shimcha maxsulot bulib, u maxsulot sotilgandan keyin pul shaklida namoyon buladi.

Iqtisodiy foyda- tovarlarni sotishdan tushgan yalpi pul tushumidan shu maxsulotlarni ishlab chiqarishga kilingan barcha xarajatlar ayirmasining natijasidir.

Sof foyda - korxonaning umumiy foydasidan byudjetga ya'ni solik tulovlari, banklarga tulovlar va boshqa majburiyatlar chiqarib tashlangandan keyingi foydadir.

Foyda massasi- korxona foydasining mutloq miqdoridir. Foyda massasini umumiy xarajatlarga nisbatining foizlardagi ifodasi foyda normasi deyiladi.

Foydaning usishiga, chiqarilayotgan maxsulot umumiy xajmi 5'zgarmagan xolda ikki yo'l bilan : ishlab chikarish xarajatlarini kamaytirish xisobiga yoki baxoni oshirish xisobiga erishish mumkin.

Foydaning taqsimlanishi va ishlatilishi.

Bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan xar bir davlatda davlat korxonalarini, xususiy tadbirkorlik xarakatini oxirgi natija, ya'ni foyda ta'minlaydi, chunki foyda avval taksimlanadi va so'ngra ishlatiladi. Ko'pchilik xollarda foydaning bir qismi soliq sifatida davlat byudjetiga o'tkaziladi-Uning yana bir qismi korxona egalari o'rtasida daromad sifatida taqsimlanadi. Bir qismi korxona ishchilari o'rtasida ularning foydadagi ulushi, ya'ni bajargan xizmatlarining miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi. Buning moxiyati shundaki, aynan shu taqsimotga kura kishilarning mexnatiga yarasha haq, ya'ni ish haqi shakllanadi, shuningdek qo'shimcha har xil mukofotlar shaklida taqsimot amalga oshiriladi.

Nixoyat, foyda investitsiya, ishlab chikarishni kengaytirish uchun ketadi. Foydaning shaxsiy daromad sifatida korxona egalari va ishchilariga tekkan qismi ularning o'zlarining ixtiyori bilan ishlatiladi.

Foydaning bir qismi korxonaning infrastrukturasini yaxshilash, ishlab chiqarishini yanada kengaytirish imkonini beradi, ya'ni

investitsiya bilan ta'minlanadi. Demak, foyda kim qanday hissa qushganiga qarab taqsimlanib, o'zlashtiriladi. Bu taqsimotni quyidagicha ifoda etamiz!

Foydaning taqsimlanishi va foydalanishida e'tiborga olinadigan asosiy omillar: Taqsimlashdagi omillar.

- Davlat byudjetiga va byudjetdan tashkari fondlarga ajratmalar;
- Bankdan olingan ssudani qoplash va foiz tulash uchun ajratmalar;
- Korxonada qoladigan foyda;
- Boshqa extiyojlar uchun taqsimlash;

Foydalanish omillari :

- Jamg'arish
- Sotsial extiyojlar
- Zararlarning o'rnini qoplash.
- Kapital-moliyaviy sarflar.
- Iste'mol (dividend. foiz, moddiy yordam va boshqa tulovlar.

2.2. Firma faoliyatining iqtisodiy taxlili

Firma faoliyati iqtisodiy tahlillar orqali aniqlanadi

1 Misol uchun turli o'lchamdagi 3 ta firmani taqqoslaylik. Bu 1, 2 va 3 firmalar bir xil -maxsulot ishlab chiqaradi, lekin turli miqdorda.

Bu jadvalning birinchi satrida xar bir firmaning maxsulotini sotish xajmi berilgan. Ikkinchi satrida esa har bir firmaning barcha maxsulotni ish

No	Firmalar	Shartli belgilar		2	3
1	Bir yillik maxsulot sotilishi hajmi	dona	2000000	6000000	!2000000

2	Mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar	sum	1400000	3000000	4800000
3	Bir dona maxsulotga ketgan xarajatlar	sum	1400000	3000000	4800000
			2000000 = 0,7	6000000 = 0,5	12000000 = 0.4
4	Har bir mahsulot birligidan keladigan foyda.	sum	1.0 - 0.7 = 0.3	1.0 - 0.5 = 0.5	1.0 - 0.4 = 0.6
5	Sotilgan maxsulotdan keladigan foydaning umumiy hajmi	sum	600000	3000000	7200000

' lab chiqarishga ketgan umumiy sarf-xarajatlari keltirilgan,

Har bir dona sotilgan maxsulotga. ketgan sarf-xarajatlarni (tannarx) topish uchun ishlab chiqarishga ketkazgan umumiy sarf-xarajatlarni sotilgan maxsulot umumiy miadoriga bulish kerak, ya'ni umumiy s.x

$$C_{H.X} = \frac{\text{umumiy sarf-xarajatlari}}{\text{umumiy miadoriga}}$$

N (sotilgan maxsulot)

qaralayotgan firmalariing xar bir sotilgan maxsulotga ketgan sarf-xarajatlari jadvalning 3-satrida berilgam

Shu bobning o'zida siz

Foyda = Daromad - Chiqim

yani qisqacha

$$F = D - Ch$$

formudaga duch kelgan edingiz.

Daromad — bu ma'lum bir narxda sotilgan tovarlardan kelgan pul miqdoridir. Chiqim esa umumiy sarf-xarajatlarning pul miqdoridir, uni S.X. dsb belgilaymiz.

Shunyng uchun $F = D - Ch$ formulami biz quyidagicha yozishimiz mumkin:

$$F = Sotish - S.X$$

Jadvalning 4-satrida mahsulotlar sotib bulingandan keyin firmalariing har bir mahsulot birligidan olingan foydasi keltirilgan.

Sotilgan mahsulot birligidan olingan foydani ishlab chikarilgan mahsulotlar soniga kupaytirsak, olingan umumiy foyda miqdori hosil bo'ladi. Jadvalning 5-satrida har bir firmaga kelgan (tushgan) umumiy foydani miqdori (UFM) berilgan.

Ko'rib turganingizdek, foydani eng kupini mahsulot birligi va umumiy xisobga kura 3-firma oladi.

Lekin bu biznesning yuzaki qismi xolos. Yana bir marta jadvalni kuzdan kechiraylik.

Bu erda uchala firma bir xil narxda (donasi 1 sumdan) bir xil tovarlar sotadi.

Ikkinchi firmani foydasi birinchi firmanikiga qaraganda ko'proq. U narxni bir oz pasaytirishi mumkin masalan, har bir mahsulotni 0,98 sumdan sotishi mumkin.

Endi uning foydasi mahsulot birligida

$$F = 0,98 - 0,7 = 0,28$$

Umumiysi esa

$$F = 0,28 * 2000000 = 560000 \text{ sum}$$

Bo'ladi.

Foyda birmuncha kamaydi, lekin narx tushgani uchun bu firmani mahsulotiga bo'lgan talab ortadi.

3-firma ham mahsulot narxini pasaytirishi mumkin, har bir mahsulotga 0.92 sum narx belgilansin.

Natijada uning foydasi mahsulot birligida

$$f = 0,92 - 0,4 = 0,52 .$$

umumiysi esa

$$F = 0,52 * 12000000 = 6240000 \text{ sum}$$

Bo'ladi,

Foyda kamaysa ham, bu firma uchaloqining ichida eng kattasi bo'lib qolaveradi.

Maxsulot narxi uchunchi firmada ancha arzon, demak eng katta talab shu firma maxsulotiga bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda uchinchi firma o'z maxsulotlarini, tezda sotib bo'ladi va o'z mablaglarini yangi tovarlar ishlab chiqarishga va yangi foyda olishga sarflaydi. Iqtisodchilar tilida bu jarayon firma aylanmasi (oboroti) deyiladi va u foyda ko'payishining asosiy, muxim manbaidir.

S AMARADORLIK VA RENTABELLIK. TUSHUNCHALARI BILAN DASTLABKI TANISHUV

Bozordagi rakobat xar bir ishbilarmon doim biznesni qanday qilib takomillashtirish. ya'ni ko'p foyda keltiradigan qilish mumkim degan savol ustida bosh qotirishga majbur qiladi. Iqtisadiyotda qandaydir faoliyat yoki tadbirning aniq, ijobiy natijasi effekt yoki samara deyiladi. Masalan, korxona tomonidan olingan foydaning o'sishi (o'tgan yilgiga nisbatan) tejalgan mablaglar miqdorining oshishi yoki yangi texnologiya tufayli ishlab chiqarish jarayoniga ketgan vaqtning qisqarishi, va xokazolar.

Ushbu bobning boshida biz «sarf-xarajat». va- <<foyda>> tushunchalarini kiritgan edik. Aytaylik, firma muvaffaqiyatli ishlamoqda va bizga foyda miqdori bir yilda 5.00000 sum ekanligi ma'lum. Buning ahamiyatini qanday baholash mumkim. Boshqacha qilib aytganda, bu firma uchun ozmi yoki kupmi? Agar foyda miqdori yildan-yilga kamaysa, uning qanday miqdori tashvishli signal bo'ladi? Byni aniqlashda effektimlik, ya'ni samaradorlik tushunchasi qo'l keladi. Ishning samaradorligini esa unumdorlik kursatadi. Unumdorlik so'zi bilan siz ko'p to'qnashgansiz. Masalan, dadangiz goxida «bugun ishimizning unumi bo'lmadi-da», deb quyadi Xush, unumdorlik o'zi nima?

Odatda, unumdorlik xar bir xizmatchi xisobiga bir soatda ishlab chiqariladigan maxsulot birliklari bilan ulchanadi.

Aytaylik, poyabzal ishlab chiqaruvchi korxona 20 ta xizmatchining har birini kuniga 7 soatlik ishga yolladi. Korxona bir kunda 280 ta poyabzal tayyorlaydi. Korxona unumdorligini xisoblash uchun avval ish soatlarning umumiy miqdorini topamiz: $20 \cdot 7 = 140$. Demak, u 140 soat. Endi ishlab chiqarilgan maxsulot miqdorini 140 soatga

bo'lamiz: $280:140=2$. Demak, bu korxonaning umumdorligi soatiga 2 ta. Poyabzalga teng bo'lar ekan.

Firma ish faoliyatining to'la va ba'zi bir tomonlari, samaradorligini «ulchashning» juda ko'p usullari mavjud. Masalan bunday taxlil qilishda rentabellik kursatkichini aniqlash qul keladi. Rentabellik deganda aniq, bir vaqt oralig'ida korxonada olingan foyda miqdorining bu paytdagi ketgan sarf-xarajatlar miqdoriga nisbati tushuniladi

F

Rentabellik = _____

C.X.

Samaradorlik va rentabellik firma ish faoliyati qanday xolatda ekanligini aniqlab beruvchi juda muhim tushunchalar bo'lganligi uchun keyingi boblarda biz ularni yanada kengroq o'rganamiz.

X U L O S A

O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tilishi munosabati bilan mamlakatimizning barcha sohalarida tub islohotlar amalgam oshirila boshlandi . jamiyat tubdan yangilanib modernizatsiyaga uchramoqda. Ushbu o'zgarishlarning tarkibiy qismi sifatida ta'lim-tarbiya sohasida ham jiddiy o'zgarushlar sodir bo'lmoqda. Uning huquqiy poydevori "Ta'lim to'g'risida" qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" qabul qilinishi bo'ldi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimi barpo etildi, ta'lim tizimini isloh qilish tamoillariga amal qilgan holda turli ta'lim yo'nalishlari bo'yicha yuqori malakali

pedagoglar tayyorlashga kirishildi. Jumladan, professional iqtisodchi pedagoglar tayyorlash ham qo'yilgan vazifani amalgam oshirishning muhim bo'g'ini hisoblanadi.

Ta'lim-tarbiya sohasida amalgam oshirilayotgan jiddiy o'zgarishlar avvalo jamiyatning taraqqiyot darajasi, XXI asrning axborot asriga aylanishi. Iqtisodiyotning barcha sohalarida yuz berayotgan o'zgarishlar bilan bog'liq. Yoshlar har tomonlama barkamol etib tarbiyalash ularni vaziyatni va yuz berayotgan o'zgarishlarnitezda baholay oladigan har qanday holatda ham to'g'ri va oqilona qaror qabul qila oladigan malakali mutahassis qilib tayyorlash uchun o'tmishda faqat an'anaviy uslublarga tayanib eskicha dars o'tish yetarli emasligi ayon bo'lib qoldi. Demak dars o'tish jarayoniga jahon tajribasidan keng foydalangan holda yondashish talab etilmoqda. Ushbu talablardan kelib chiqib kasb ta'limining bakalavriat yo'nalishi bo'yicha mutaxassislik fani sifatida „Iqtisodiy bilim va iqtisodiy bilim asoslari“ni o'qitish metodikasikursini o'rgandik. Olgan bilimlar va pedagogic amaliyotlarning yakuniy natijasi sifatida bitiruv malakaviy ishini tayyorladik va unda quyidagi xulosaga kelindi.

Ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida dars berish jarayonini jiddiy o'zgartirish, ya'ni dars berishning zamonaviy, noan'anaviy, pedagogic usullarni va vositalarni qo'llash lozim.

Dars o'tish jarayoniga nostandart yondashish eng muhimi dars jarayonini tashkil etish va o'tkazishda uni nazorat qilishda, baholashda o'qituvchi asosiy sub'ekt ekanligini unutmaslik.

Bitiruv malakaviy ishining I – bobida ta'kidlab o'tganimizdek dars o'tish jarayonida o'qitishning zamonaviy- texnik vositalaredan dedaktik materiallardan, ko'rgazmali qurollardan, tarqatma materiallardan testlar, masala va mashqlardan keng foydalanish, mavzuni o'quvchilar tomonidan o'zlashtirish samaradorligini va sifat ko'rsatkichlarini9 bir necha barobarga oshiradi

Dars jarayoniga tayyorlanishda iqtisod fani o'qituvchisiga qo'yiladigan yana bir muhim talab mavzularning o'ziga xos xususiyatlarini oddiy yoki murakkabligini, nazariy yoki amaliy harakterda ekanligini hisobga olgan holda yondashish lozim deb hisoblaymiz.

Bitiruv malakaviy ishining asosiy (ikkinchi) bobida firma faoliyatining iqtisodiy tahlili mavzusi va dars o'tishning o'ziga xos texnologiyasini qo'llash jarayonini ishlab chiqishga harakat qildik. Ushbu mavzu aniq iqtisodiy fanlar bo'yicha eng muhimlardan biri hisoblanadi. Mavzuning mazmuni mohiyati visual va o'quv materiallari hamda masalalar orqali tasvirlandi. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga izoh berildi. Jadvallar, sxemalar, diagrammalar bo'yicha slaytlar tayyorlandi. Mavzu bo'yicha dars o'tishni tashkil etish va amalgam oshirish o'qituvchidan jiddiy nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lish zarur degan xulosaga keldik. Eng muhimi firma faoliyatining iqtisodiy tahlilini misollar, formulalarni qo'llash o'quvchilar bilimini oshirishning asosiy vositasi sanaladi deb belgiladik. Ushbu bob bo'yicha yakuniy xulosamiz mavzuga oid metodlarni tanlashda masala va mashqlar, iqtisodiy o'yinlar kabilarni hisobga olish o'rinli sanaladi.

Yuqoridagi fikr mulohazalar, takliflarni inobatga olgan holda dars jarayonini tashkil etish va amalgam oshirish o'qituvchi oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarni to'liq amalgam oshirishnita'minlaydi va kelajak taraqqiyotining poydevori bo'lgan o'quvchi yoshlarning har tomonlama iqtisodiy bilimlarini boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

- 1.1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: "O'zbekiston", 2005 y.
- 1.2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.
- 1.3. O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida» gi Qonun. Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.:»Sharq», 2001.
- 1.4. "Auditorlik faoliyati to'g'risida", O'zbekiston Respublikasining qonuni. 2000 yil, 26 may (yangi tahriri).
- 1.5. "Buxgalteriya hisobi to'g'risida", O'zbekiston Respublikasining qonuni 1996 yil 30- avgust.
- 1.6. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standartlari. T.: 2002.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari

2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni «Ta'lim tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish» to'g'risida». Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T. «O'zbekiston» 1997 y.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari

3.1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Uzluksiz ta'lim tizimini darsliklar va o'quv adabiyotlari bilan ta'minlashni takomillashtirish to'g'risida»gi Qarori (1998 yil, 5 yanvar). Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.

3.2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Uzluksiz ta'lim tizimi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to'g'risida»gi Qarori (1998 yil, 5 yanvar). Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.

3.3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ta'lim xizmatlari ko'rsatish bozorini shakllantirish va kadrlar tayyorlash sohasida marketingni jadallashtirish choratadbirlari to'g'risida»gi Qarori (1998 yil, 28 yanvar) Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

4.1. Karimov LA. "O'zbekiston buyuk kelajak sari" T.: "O'zbekiston". 1998.

4.2. Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: «Sharq» 1998.

4.3. Karimov LA. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda". Birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining o'n to'rtinchi sessiyasidagi ma'ruza. 1999 yil 14 aprel. " T.: "O'zbekiston". 1999. ^ -

4.4. Karimov I. A. Barkamol avlod orzusi. T.: «Sharq» 1999.

4.5. Karimov I. A. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borishasosiy vazifamiz. // Xalq so'zi, 2004 y, 10 fevral,

4.6. Karimov LA. "Ta'lim -kelajakka yo'naltirilgan sarmoya" mintaqaviy konferentsiya ishtirokchilariga tabrik xati.// Ma'rifat. 7 aprel 2004 yil.

4.7. Karimov LA. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: O'zbekiston, 2005.

4.8. Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

I. Karimovning 2005 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi.// Xalq so'zi, gazetasi, 2006 yil, 14 fevral.

Maxsus adabiyotlar 6.Darsliklar

- 6.1. Vahobov A., Ibrohimov A.T., Ishonqulov N. F. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. T.: «Sharq» nashriyotmatbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2005.
- 6.2. Do'smurotov R. D. Audit asoslari. T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2003.
- 6.3. Karimov A., Islomov F., Avloqulov A. Buxgalteriya hisobi. T.: «Sharq» nashriyotmatbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2004.
- 6.4. Mavlonova R., To'raeva O., Holiqberdiev K. Pedagogika.T.: O'qituvchi, 2001.
- 6.5. Pronina E.N., Lukashevich. V.V.'Tsixologiya i pedagogika". Uchebnik dlya studentov VUZov. Izdatelstvo «Elit», Moskva 2004.
- 6.6. Professionalnaya pedagogika. Uchebnik dlya studentov obuchayushchixsya po pedagogicheskim spetsialnostyam i napravleniyam. M.:Professionalnoe obrazovanie,1997.
- 6.7. Benjamin Bloom et al., eds., Taxonomy of Educational Objectives, Handbook J: Cognitive Domain (New York: Mk. Kay, 1956).
- 6.8. Silber K, H. Some implicational of the history of Educational Tecnology: we are all in this together. In: J. W. Brown and S. N. Brown. Educational Media Yearbook, Littleton, Colorado: Librares Unlimited, 1981.

7. O'quv qo'llanmalar

- 7.1. Abdullaev A.X., Ametov A.K. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi falsafasi va davlat ta'lim standartlarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. Toshkent, 2003.
- 7.2. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat, Toshkent, 2003
- 7.3. Axunova G.N. Obrazovatel'naya texnologiya po kursu «Marketing v sfere obrazovaniya» T.: "IQTISODMOLIYA", 2005
- 7.4.Bryus Djems i Marsha Veyl. Modeli obucheniya. M. 1996.
- 7.5. Bepalko V.P. Slagaemie pedagogicheskoy texnologii. M: Pedagogika, 1999.

- 7.6. Gulyamov S.S., Mibartova L.I., Abdullaev A.X. «Vnedrenie novix informatsionnix texnologii» distantsionnogo obucheniya v obrazovatelnie uchrejdeniya Uzbekistana. Tashkent, 2002.
- 7.7. Gulyamov S.S., Mibartova L.I., Abdullaev A.X. Novie pedagogicheskie texnologii. Rekomendatsii po organizatsii distantsionnogo obucheniya (Pod red. akad. Gulyamova S.S.). Tashkent, 2002.
- 7.8. Ziyomuhammadov B., Abdullaeva Sh. Ilg'or pedagogik texnologiya: Nazariya va amaliyot. «Ma'naviyat asoslari» darsi asosida ishlangan uslubiy qo'llanma. T.: «Abu AH ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti», 2001.
- 7.9. Kamishanov P. I. Prakticheskoe posobie po auditu. M.: InfraM, 1996.
- 7.10. Larner I.Ya. Vnimanie o texnologii obucheniya. - M.: «Pedagogika», 1990.
- 7.11. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. T.: «Moliya»>, 2003.
- 7.12. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi fanini o'qitish metodikasi. TMI, 2003.
- 7.13. Farberman B.L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. T. Fan, 2000.
- 7.14. Farberman B.A., Musina R.G., Jumaboeva F.R. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. Toshkent 2002. .
- 7.15. Xo'jaev N., Hasanboev J. Iqtisodiy pedagogika. Toshkent, 2002
- 7.16. Xujaev N., Xoshimov P.Z., Dji^aev T.T., Gimranova O.B. Metodika prepodavaniya ekonomicheskix distsiplin. Tashkent 2004,
- 7.17. Hasanov B. A., Bobobekov B.S. Buxgalteriya hisobi nazariyasi fanidan ko'rgazmali qo'llanma. TMI 2002.

8. Statistik ma'lumotlar to'plami

- 8.1 O'zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. 2005 yil. Toshkent, 2005.
- 8.2. Sotsialnoekonomicheskie pokazateli Respubliki Uzbekistan za 2004g. -T.: 2005
- 8.3. Osnovnie pokazateli razvitiya narodnogo obrazovaniya i podgotovki kadrov za 2004 god.

9. Internet saytlari

- 9.1. <http://www.rbcnet.ru> «Ekonomika i Jizn»
- 9.2. www.school.edu.ru.
- 9.3. www.inter-pedagogika.ru.

9.4. www.ecsoman.edu.ru Rossiya Federatsiyasi oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan fanlar bo'yicha o'quv-uslubiy kompleks.